

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Beykoz ve Paşabahçe’de Erken Dönem İşçi Yapı Kooperatifleri: Mekânın Örgütlenmesinde ‘Yeni’ Karşılaşmalar, Deneyimler, Birikimler¹

Workers' Early Housing Cooperatives in Beykoz and Paşabahçe: Spatial Configurations through ‘New’ Encounters, Experiences, Accumulations

 Hande Ceylan

Bağımsız Araştırmacı

ÖZ

Bu çalışma, Beykoz ve Paşabahçe’de 1930’lar ile 2000’ler arasında faaliyet göstermiş üç fabrikanın- Beykoz Sümerbank Deri Kundura Fabrikası, Paşabahçe Şişecam Fabrikası, Paşabahçe Tekel İspirto ve İçki Fabrikası- işçilerinin, yaşam çevresini örgütleme girişimlerinden biri olarak 1950-1965 yılları arasında kurduğu ilk işçi yapı kooperatiflerini incelemektedir. 1950 yılı, işçilerin sosyal güvenlik sistemi içinde kredi desteğiyle konut üretimine katılımının mümkün hale geldiği eşiklerden biridir. Bu döneme büyüyerek gelen, dar gelirliye ucuz ve sağlıklı konut sorununa, değişen koşullarda aranan yanıtlar arasında işçi yapı kooperatifleri, niceliksel olmamakla birlikte niteliksel olarak önemli bir deneyim biriktirmiştir. Çalışma, kooperatifleşme süreçlerinde işçilerin birbirleriyle, araziyle, fabrika yönetimleriyle, merkezi ve yerel yönetimlerle ve teknik uzmanlarla kurduğu ilişkileri ve bu ilişkilerin Beykoz ve Paşabahçe’deki işçi yerleşim alanlarının kurulması ve sürdürülmesine etkisini ele almaktadır. Arşiv belgeleri, sendikal yayınlar, harita ve görsel materyallerin yanı sıra saha gözlemleriyle desteklenen araştırma, bu iki semtte işçilerin kendi yaşam çevrelerini kurma yönündeki faillik kapasitelerini ve karşılıklı dönüştürücü rollerini görünür kılmayı amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Beykoz, Paşabahçe, mekân, işçi-fail, fabrika, yapı kooperatifi

ABSTRACT

This study examines workers’ early housing cooperatives established between 1950 and 1965 by the workers of three factories that operated in Beykoz and Paşabahçe between the 1930s and the 2000s: Beykoz Sümerbank Leather and Shoe Factory, Paşabahçe Şişecam Glass Factory and Paşabahçe Tekel Alcohol Factory. The year 1950 marks one of the turning points at which workers were able to participate in housing production through credit mechanisms within the social security system. In response to the long-standing and growing housing problem for the low-income, workers’ housing cooperatives offered qualitatively significant, if not quantitatively widespread, experiences in seeking solutions under changing conditions. The study explores the relationships forged by workers during the cooperative processes—with each other, with land, with factory administrations, with central and local governments, and with technical experts—and how these relationships influenced the establishment and continuity of workers’ residential areas in Beykoz and Paşabahçe. Supported by archival documents, union publications, maps, visual materials, and field observations, this research aims to make visible the active role of workers’ agency in shaping their own living environments, as well as the mutually transformative dynamics involved.

Keywords: Beykoz, Paşabahçe, space, worker's agency, factory, housing cooperative

Received: 22.05.2025 Revised: 10.07.2025 Accepted: 22.07.2025 Online: 12.08.2025

Correspondence: Hande Ceylan

E-mail: handeceylan@gmail.com

 OPEN ACCESS This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş ve Konuya Yaklaşım

Bu çalışma, Beykoz ilçe sınırları içindeki Beykoz ve Paşabahçe semtlerinde² 1930'lar ile 2000'ler arasında faaliyet gösteren üç fabrikada-Beykoz Sümerbank Deri Kundura Fabrikası, Paşabahçe Şişecam Fabrikası ve Paşabahçe Tekel İspirto ve İçki Fabrikası'nda- çalışan işçilerin, yaşam çevrelerini kolektif biçimde örgütlenme girişimlerine odaklanır. Özellikle 1950-1965 yılları arasında etkin olan üç işçi yapı kooperatifi aracılığıyla inşa edilen dört farklı konut yerleşimi üzerinden Beykoz ve Paşabahçe'nin işçi semti katmanlarından birinin izini sürer.

Mekânın hem morfolojik/biçimsel hem de toplumsal boyutunu birlikte düşünmek, çalışmanın temel yaklaşımını oluşturur. Buna göre, mimarlık, şehircilik, sosyal bilim alanlarının disiplinler ayrımının ötesinde yerleşimlerin nasıl kurulduğu, sürdürüldüğü ve dönüştüğüne mekânsal bir bakış, tarihsel-toplumsal olanı da içerecektir. Metin boyunca yerleşimlerin betimlenmesinde kullanılan alan, süreklilik, sınır, eşik, bağlantı, geçirgenlik gibi kavramlar³ mekânın morfolojik içerimine olduğu kadar, toplumsal içerimine de karşılık gelir. Sözgelimi, işyeri ve konut alanları, üretim ve yeniden üretim süreçlerinin ayrılmış mekânları olarak değil; topoğrafyanın ve toplumsal ilişkilerin, kesintileri de barındıran sürekliliği içinde birbiriyle bağlantılı mekânlar olarak düşünülmektedir. Beykoz ve Paşabahçe'nin işçi yapı kooperatifleri ise, işçiler açısından işyeri ve konut arasındaki geçişliliğin doğrudan deneyimlendiği ve bu deneyimin arazide belki de en görünür olduğu örneklerden biridir. Burada, bir dönemin sembol fabrikalarına ev sahipliği yapan Beykoz ve Paşabahçe, bu süreklilikler boyunca bir işçi semti peyzajı (*landscape*)⁴ olarak değerlendirilir. Bu yaklaşımlardan hareketle çalışma mekâna, belirli bir tarihsel-toplumsal bağlamda, her biri kendi etkinlik kapasitesiyle birbirleriyle karşılaşan farklı faillerin etkileşiminden taşınan birikim olarak bakmayı dener. Bunun için, Beykoz ve Paşabahçe'de yaşam çevrelerini kurmak üzere işçi yapı kooperatiflerinde bir araya gelen semtli işçilerin; **birbirleriyle, araziyle, fabrika yönetimleriyle, merkezi ve yerel yönetimlerle ve teknik uzmanlarla** hangi koşullarda karşı karşıya geldiklerini, bu koşulları nasıl deneyimlediklerini ortaya koymayı hedefler. Zira işçiler, zaman içinde bu karşılaşmalara verdikleri yanıtlarla yaşadıkları çevreyi dönüştürürken, faillik kapasitelerini genişletecek ve kendileri de dönüşecektir. Çalışma boyunca bu bakış açısıyla, mekânın nasıl örgütlendiğine ilişkin bir çerçeve çizilirken, Beykoz

ve Paşabahçe'nin bugüne aktarılan birikimi ve 'fabrikalar sonrası' işçi semti peyzajının nasıl dönüştüğü de değerlendirilmektedir. Öte yandan işçiler arasında, işyerinden konut alanına taşınan söz konusu yapı kooperatifi deneyimlerinin, dönemin toplumsal mimarlık/shircilik deneyleri arasındaki yeri tartışılmaktadır. İşçinin konutu, hem Türkiye hem de Beykoz ve Paşabahçe bağlamında niceliksel olarak gecekondulaşımında öne çıkmasına karşın, çalışmada işçi yapı kooperatifleri işçinin kurumsal mekanizmalarla ve mekân üretiminde mimar, mühendis gibi uzmanlarla da karşılaştıkları bir örnek olarak ele alınmaktadır.

1950 yılı Türkiye bağlamında çeşitli kırımlara işaret etmekle birlikte⁵, bu çalışma için bir tarihsel eşik olarak belirlenme nedeni, işçi konutu konusunda yasal yönetsel düzeydeki düzenlemelerin uygulamaya geçmesi ve Beykoz'daki ilk işçi yapı kooperatifinin kurulmuş olmasıdır. 1965 yılına gelindiğinde Beykoz ve Paşabahçe'deki ilk işçi yapı kooperatifleri, ürünlerini vermişlerdir. Çalışmanın üçüncü bölümünde detaylandırılacağı üzere, 1949'da kabul edilen İşçi Sigortaları Kurumu (İSK) düzenlemeleri, 1950 yılının Nisan ayı itibarıyla yürürlüğe girmiş ve sigortalı işçilere belirli koşullar altında kredi olanakları tanımıştır⁶. Beykoz ve Paşabahçe'deki işçiler de bu değişimi takiben, ilki 1950'de olmak üzere bir dizi işçi yapı kooperatifi kurar. Üstelik işçiler, sadece yeni düzenlemelerin hedef kitleleri olarak kalmaz; bu düzenlemelerin olduğu koşulları şekillendiren ve müzakere eden etkin failler olarak sürecin taşıyıcısı olur. Massey'in (2005) ifadesiyle mekân, yalnızca merkezden çevreye doğru bir itkiyle tek yönlü kurulamaz. Yer ve o yerin sakinleri de, karşılaşma anlarında aktiftir, kimi durumlarda ise karşılaşma öncesi koşulların oluşumuna zemin hazırlarlar (Massey, 2005). Bu çerçevede işçilerin örgütlülüğü, devletin ya da kurumların yönlendirmesiyle ya da yasal düzenlemelerin belirlenmesi üzerinden değil, yerinden yükselen bir talebin, mücadelenin ifadesi olarak ele alınır.

Çalışma, bu nedenle, Beykoz ve Paşabahçe peyzajının katmanlarından biri olarak erken dönem işçi yapı kooperatiflerini incelerken, anlatının ağırlık merkezini devletin/kurumların etkinliğinden, işçilerin etkinliğine kaydırır. Tarihsel veriye de bu tercihle yaklaşır. Bu çerçevede kullanılan başlıca kaynaklar; sendikal yayınlar⁷, işçilerle yapılan röportajları içeren haber metinleri, yerel ve ulusal gazete arşivleri ile Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde (BCA) yer alan belgelerden oluşur.

Tekeli'nin (2012) Türkiye bağlamında konut ve özellikle 'dar gelirliye konut' meselesindeki yasal ve yönetsel düzenlemelere ilişkin analizleri ile Koçak'ın (2014a) 1950-1965 dönemi Paşabahçe'de işçi sınıfının oluşumunu incelediği çalışmasına temel ikincil kaynaklar olarak başvurulur. Öte yandan arazinin kendisi ve temsilleri -uydu görüntüleri, fotoğraflar ve yerleşim planları⁸ - aracılığıyla, işçi semti peyzajının kooperatif konut katmanı ve zaman içindeki dönüşümü takip edilir. Alanda yapılan gözlemler ve saha görüşmeleri aracılığıyla ise doğrudan deneyimin ya da kuşaklararası aktarımın bilgisi çalışmaya dahil edilir⁹.

Çalışmanın devamında, ikinci bölümde Beykoz ve Paşabahçe semtleri, Boğaziçi'ndeki özgün konumu ile tanıtarak, geçirdikleri dönüşüm tarihsel olarak veriliyor. Bu tarihsellik işyeri ve konut birlikteliğinde, çalışmanın girişinde altı çizildiği üzere semt peyzajının devamlılığında aktarılıyor. İşçi konutunun önce gecekondu ve ardından yapı kooperatifi olarak ortaya çıktığı bağlam sunuluyor. Üçüncü bölümde kooperatifçilik ve işçi konutu meselesinin Türkiye bağlamındaki seyri ve araştırmaya konu semtlerdeki tezahürü ele alınıyor. Dördüncü bölümde söz konusu üç fabrika çevresinde faaliyet gösteren ilk işçi yapı kooperatiflerinin kuruluşu, etkinliği ve ürettikleri konut yerleşimlerine yakından bakılırken, yeni karşılaşmalarla genişleyen deneyimin, birikimin bugüne nasıl taşındığı değerlendiriliyor. Mekânı örgütleyen karşılaşmalardaki yer yer uyum yer yer çelişki/çatışma hatlarının da vurgusuyla, mekân okumasının genişletilmesi bekleniyor. Bu bölümde tarihsel malzemeye dayanarak kooperatiflerin kuruluşu, arsa edinimi, projelendirme ve uygulama süreçleri ile kısmen sürdürülme koşulları ve bugüne nasıl taşındıkları detaylı olarak serimleniyor. Hem yerleşim planları hem de güncel olarak alanda yapılan görüşme ve gözlemler üzerinden yerleşimlerin ve yapıların mekânsal organizasyonu ile bu yaşam çevresinin bir bütün olarak geçirdiği dönüşüm değerlendiriliyor. Beşinci ve son bölümde, semtlerin karakteristik bir katmanına işaret ettiği düşünülen erken dönem işçi yapı kooperatifleri bir arada değerlendiriliyor. Beykoz ve Paşabahçe'nin bugün içinden geçmekte olduğu dönüşümde, yerleşimin bu katmanı, bir arada bulunduğu diğer katmanlarla birlikte, mekânın/emeğin hafızasının taşıyıcı unsurları olarak, mekânın örgütlenme dinamiklerinin anlaşılacağı potansiyel bir zemin de sunuyor. Böylelikle, Beykoz ve Paşabahçe'deki örgütlü işçi topluluklarının ürettiği konut alanlarının

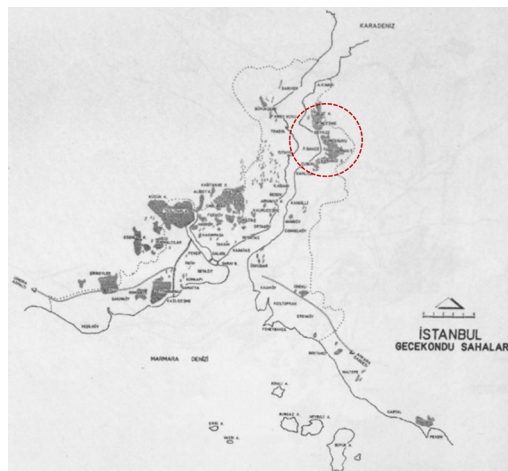
örneklenmesi üzerinden, güncel olarak mimarlık ve şehircilik pratiklerinin toplumsal içerimi konusundaki tartışmalara da katkı sağlanması bekleniyor.

Boğaziçi'nin İşçi Semtleri Olarak Beykoz ve Paşabahçe

Beykoz ve Paşabahçe semtleri tarihsel olarak farklı bir Boğaziçi görünümü sergiler. Hâkim anlatıda Boğaziçi doğal güzellikleri, kıyıda 18. yüzyıl mirası özgün sivil mimari örnekleri olan yalılar; iç kesimlerde ise geniş bağ, bahçe ve koruluklar içindeki köşkler ile, Osmanlı devlet elitlerinin sayfiyesi ve kendi kültürel kodlarını üreten bir mekân olarak, Hisar'ın (2022) '*Boğaziçi Medeniyeti*' ifadesinde karşılık bulur. Ancak Boğaz'ın Anadolu yakasında ve kuzeyinde yer alan uzak Boğaz köyleri Beykoz ve Paşabahçe'de, bu katmanlarla birlikte 19. yüzyılda Geç Osmanlı döneminde gelişen bir fabrikalar katmanı da bulunur. 20. yüzyıl başlarında, savaşlar ve rejim değişikliği sonrası bir bütün olarak Boğaziçi eski canlılığını yitirirken Beykoz ve Paşabahçe'de de nüfus azalır, birkaç istisna dışında fabrikalar kapanır, yalılar ve köşkler kısmen boşalır. Suat Derviş'in 1936 yılında yayınlanan '*Çöken Boğaziçi*' başlıklı yazı dizisi, bu mekânsal dönüşümü yansıtır (Derviş, 1936). Öte yandan 1930'lar Boğaziçi'nin, özellikle Beykoz ve Paşabahçe'nin başka türlü bir canlılıkla yeniden dönüşümünün de başlangıcı sayılabilir. 19. yüzyıl fabrikalar katmanının bir anlamda devamı, fakat yeniden örgütlenmesi olarak değerlendirilebilecek bir sanayi peyzajı, bu kez araziye yayılarak yeniden görünürlük kazanır. İlerleyen yıllarda fabrikaları başka fabrikalar ve atölyeler takip eder, imalat süreci tüm bir peyzaja yayılır.

Geçmişin çok odalı yalı ve köşklarinin odaları semte ilk gelen işçiler ve işçi haneleri için eve dönüşürken (Derviş, 1936), sözelimi, Paşabahçe Şişecam Fabrikası'nın üzerine kurulduğu alanda bulunan Saip Molla Köşkü de fabrikanın ilk işçi yatakhaneğine dönüşür. Ancak fabrika yatakhanelerinde kalabilen işçilerden çok daha fazlası 1930'larda ağaç kovuklarından, barakalara kadar uzanan geçici çözümlerle yere tutunmaya çalışır. Böylelikle, fabrikaların büyümesini takip eden (ve bunu mümkün kılan) yeni göç hareketleriyle araziye çekilen işçiler, yaşam alanlarını da kendileri örgütlemek durumunda kalır. Zira yeni rejimin sanayiye dayalı kalkınma programı, üretim tesislerinin kurulmasını öncelerken, buralarda çalışacak işçilerin konut meselesi programa dahil değildir. Özellikle 1950'lere kadar bu alandaki

boşluk, göçle gelen işçileri, büyük sanayi tesisleri-
ne yakın yerlerde, henüz yapılaşmamış arazilerde,
kendi kendine ve kendi arasında konut sorununu
çözmek durumunda bırakır. Fabrikalarda çalışan
işçi sayısı arttıkça ortaya çıkan konut sorununun
acil çözümü de yine bizzat işçilerin kendisinden
gelir ve işçilerin bu duruma tekil ya da kolektif
olarak ürettiği yanıt gecekondur. Bu ortamda
tekil kondulardan gelişen daha büyük kümeler
olarak gecekondur mahalleleri, Beykoz ve Paşa-
bahçe semtlerinin de yerleşim dokusunu karak-
terize etmeye başlar. Öyle ki Beykoz 1930'ların
sonlarına doğru İstanbul'un ilk gecekondur ma-
hallerinden biri olarak genişlemeye başlar. Tür-
kiye bağlamında 1940'ların sonlarından itibaren
işçi konutu konusunda yapılan düzenlemelerse
uzun vadede yeterli ve sürekli olamadıkça, gece-
kondur, geçici bir çözüm olmaktan çıkarak işçi-
lerin kuşaklararası yere tutunma stratejilerinden
biri olmaya doğru evrilecektir. Gecekondur aynı
zamanda devlet ve fabrikalar açısından işçinin
yeniden üretim maliyetini düşürdüğü ölçüde
araçsallaştırılır. Üstelik fabrikaların kurulduğu
dönemlerdeki en önemli sorunlardan biri kabul
edilen yüksek işgücü devrinin düşmesi de ancak
fabrika çevresindeki gecekondur yerleşimlerinin
artması ve giderek daha fazla sayıda işçiye yere
tutundurmasıyla mümkün olacaktır¹⁰. 1960 ve-
rilerine göre İstanbul'daki gecekondur alanlarının
dağılımı Resim 1'den takip edilebilir. Buna göre
Avrupa yakasında Bakırköy-Zeytinburnu-Kazlı-
çeşme hattı, Haliç çevresi ile Kağıthane bölgesi;
Anadolu yakasında ise Beykoz koyu etrafı, gece-
kondur kümelenmeleri olarak görülür. Gecekon-
dunun belirgin bir şekilde yoğunlaştığı bu alan-
lar, aynı zamanda o dönemlerde kentin önemli
sanayi alanlarıdır.

Resim 1. 1963-1964 verilerine göre İstanbul genelinde gecekondulu alanları dağılımı (İmar ve İskan Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü Araştırma Dairesi, 1964)

Beykoz ve Paşabahçe’de işçiler yaşam çevrelerinde, özellikle 1947 yılından itibaren kurdukları sendikalar üzerinden, çalıştıkları fabrikalarla ve devletin farklı kurumlarıyla müzakere ve mücadele içinde semtin mekânsal gelişiminde giderek daha etkin olurlar. Örneğin Boğaziçi’nin ilk İşçi Sigortaları Hastanesi, burada aktif olan sendikaların uzun yıllara dayanan ortak girişimleri ile 1962 yılında Paşabahçe’de açılacaktır (Koçak, 2014a; Ceylan, 2025). Söz konusu semtler de bu hareketlilik içinde giderek işçi semti karakteri kazanır.

Burada işçilerin 1950 sonrasında fabrika/ sendika çevreleri içinde kurduğu işçi yapı kooperatifleri de hem kendi konut sorunlarına yeni yasal düzenlemeleri uygunlaştırarak geliştirdikleri alternatif (ve ayrıcalıklı) konut üretiminin gerçekleştiği örgütlenme zemini oluştu, hem de semtin konut dokusuna yeni bir katman olarak eklemlenmesi açısından, gecekondu ile birlikte işyeri ve konut sürekliliğinde semtin sanayi peyzajındaki önemli bir birikime işaret eder. Beykoz/Paşabahçe’de 1983 sonrası Boğaziçi koruma alanı sınırları içinde kalan işçi yapı kooperatif evleri, yine bu sınır içindeki gecekonduyla, az sayıdaki 18. yüzyıl sivil mimari örnekleriyle birlikte varlığını sürdürerek bugüne taşınır. Dolayısıyla yıkıcı kentsel dönüşüm süreçlerinden bir ölçüde korunmuş durumda olan kısıtlı alandaki bu farklı konut katmanları, girişte de vurgulandığı üzere, mekânın/emeğin hafızasının taşıyıcı unsurları olarak, mekânın örgütlenme dinamiklerinin anlaşılabilceği potansiyel bir zemin de sunuyor.

Türkiye Bağlamında Kooperatifçilik ve İşçi Konutu Konusundaki Gelişmeler ile Beykoz-Paşabahçe'deki Görünümleri

Erken Cumhuriyet döneminde kooperatifçilik uygulamaları çeşitli dönemlerden geçtiyse de Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin 1931'deki kuruluşuyla işlerlik kazanır. Zira, 1929 ekonomik buhranı ile ekonomik daralmaya çözüm arayışlarında devlet girişimciliği ile birlikte kooperatif modellerine de özel bir önem verilmeye başlanır (Tekeli, 2012). Türkiye örneğinde yapı kooperatifçiliği uygulamaları ise, 1935 yılında Ankara'da Bahçelievler Yapı Kooperatifi ve hemen ardından Güvenevler Yapı Kooperatifi'nin kuruluşu ile başlar. Ancak her ikisi de ekonomik sermayesi yanında sosyal sermayesini de bu alana yönlendirebilecek üst düzey bürokratların bir araya gelerek kurduğu kooperatiflerdir. Ko-

operatif üyeleri, kooperatif aracılığıyla düşük faizli yüksek miktarlardaki kredilerden faydalanmış, sosyal konut standartlarının üzerinde lüks konutlardan oluşan bir yerleşim planlamış, inşaatın tamamlanmasının ardından bireysel mülkiyete geçmişlerdir. Avrupa’da düşük gelirli kesimlerin konut sorununu çözmek üzere gelişen kooperatiflerin temel ilkeleri, o dönemde Almanya’da önemli konut kooperatif örneklerinden birini gerçekleştiren Kessler’in ifadesiyle ‘müşterek tasarruf etmek, müştereken kredi sağlamak, müştereken yapılmış binalar ve iskân sahalarına müştereken sahip olmak’ tır (Kessler, 1934; akt. Tekeli, 2012, s. 69). Türkiye bağlamında ise yapı kooperatifliği, takip eden yıllarda dönüşen yasal yönetsel çerçeveye karşın Kessler’in tarifindeki gibi bir ‘ortaklık’ zemini kuramamış görünür. Türkiye’de kent tarihi yazınında kooperatifliğin toplumsallaşamaması bu yönüyle eleştirilir ve erken dönemlerdeki bu kooperatiflik uyarlaması geniş halk kesimlerinin konut sorununu çözmekten uzak kaldığı ölçüde, Türkiye için kaçırılmış bir fırsat olarak değerlendirilir (Keleş, 2012).

Bu ortamda dar gelirli kesimin mesken sorununda kurumsal ve uygulama düzeyindeki boşluğu, dar gelirli kesim büyük oranda kendi kendine ürettiği çözümlerle doldurma yoluna gitmek mecburiyetinde kalır. Bu çözüm, 1930’larda önce yeni başkent olarak hızla büyüyen Ankara’da, ardından İstanbul ve diğer büyük kentlerde özellikle sanayi alanları çevresinde, göçle gelen işçilerin kurduğu gecekondu alanları olarak ortaya çıkacaktır. II. Dünya Savaşı döneminde ekonomik koşullar zorlaşırken ucuz mesken sorunu giderek büyür ama sorunun çözümü, merkezi idare için öncelik olmaz. 1940’ların ikinci yarısı, savaş sonrası dönem, mesken buhranının da farklı düzlemlerde tartışıldığı zamanlardır. Hürbilek gazetesinde yayınlanan bir yazıda da, mesken buhranı ve gecekondu evleri başlığı altında İstanbul’un sanayi alanları olan Kazlıçeşme, Beykoz/Paşabahçe gibi semtlerde, gecekondu alanlarında halkın kendi kendine yaptığı evler anlatılır ve yönetimin, halkın kendi imkanlarıyla ürettiği çözümleri sistematikleştirmesi adına destekleyici mekanizmalar geliştirmesi gereğinden bahsedilir (Barkin, 1948).

Artan gecekonduyla birlikte ucuz mesken sorunu farklı düzlemlerde uzun yıllar boyunca tartışılmasına rağmen işçi konutu meselesi, sigortalı çalışan işçiyi kapsayan düzenlemelerle ancak 1949 yılından itibaren yasal bir zemine

kavuşabilecektir. İşçi konutu konusunda temel kurumlar bu dönemden itibaren İşçi Sigortaları Kurumu (İSK) ve yeniden yapılandırılan Türkiye Emlak ve Kredi Bankası (TEKB) olacaktır. 1946 yılında 4792 sayılı yasayla kurulmuş olan İşçi Sigortaları Kurumu, başlangıçta işçi konutu sorunuyla doğrudan ilgilenmez. 2 Haziran 1949 tarihinde çıkarılan 5417 sayılı İhtiyarlık Sigortası Kanunu’nun 31. maddesi ile, bu sigorta koluna ilişkin primlerin en çok yüzde 20’sinin ipotek karşılığında işçi konutları yapımına ayrılmasına ola-nak veren düzenleme yapılır¹¹ (Tekeli, 2012). Düzenlemenin uygulamaya geçtiği 1 Nisan 1950 tarihi için Hürbilek gazetesindeki bir yazıda "memleketimizin sosyal sigorta alanında mühim ve ileri bir adımın daha atıldığı bahtiyar bir gün olarak daima anılacaktır" denir (Hürbilek, 1950). Zira bu tarihten itibaren, İSK, kooperatifleşme koşuluyla kredi sağladığı ölçüde konut üretiminde yeni bir tür kooperatiflik üretim yöntemi de getirmiş olur. Dolayısıyla genel bir yapı kooperatifliği modeli içinde, işçi yapı kooperatifleri uygulanma olanağı bulabilir¹². Bu düzenlemelerden sonra genel olarak yapı kooperatiflerinde belirgin bir artış görülür. Artış içindeki en büyük pay ise İSK fonlarıyla üretilen işçi yapı kooperatiflerinin olur¹³. Öte yandan Tekeli, konut yapımının gerçekleşme oranlarına göre de işçi kooperatiflerinin, konut yapımını gerçekleştirmekte diğer kooperatiflere göre daha başarılı olduğunu tespit eder (Tekeli, 2012). Dolayısıyla burada işçilerin örgütlenme, bir arada hareket etme kapasitesinin etkili olduğunun da altını çizmek yerinde olur.

İşçi yapı kooperatiflerinin 1950’lerden başlayarak konut üretiminde artan etkinliğine karşın Türkiye’de farklı konut sunum biçimlerinin 1965 yılındaki paylarına bakıldığında; gecekondu sunumu yüzde 35, bireysel üretim yüzde 30, yapsatçı üretimi yüzde 26, kooperatif sunumu yüzde 2, devlet sunumu yüzde 2 olarak görülür (Tekeli, 2012). Dolayısıyla 1950-1965 arasında yapı kooperatifleri ve onun da özel bir formu olarak işçi yapı kooperatiflerinden bahsedildiğinde nicelik olarak oldukça kısıtlı bir konut üretimi söz konusudur. Beykoz ve Paşabahçe örneklerinde de bu anlamda işçi yapı kooperatiflerinin sınırlı olduğunu, hâkim konut dokusunun yukarıda anılan bağlamda gecekondu olduğunu hatırd tutmak gerekir.

Beykoz ve Paşabahçe’de ilk işçi yapı kooperatiflerinin kurulması da kooperatiflik ve çalışma mevzuatlarının yeniden düzenlenme-

si ile İSK aracılığıyla işçilerin ucuz arsa temin mekanizmalarının uygulamaya geçmesinden sonra olacaktır. Bölgenin üç büyük fabrikasında çalışan işçiler önce tüketim kooperatifleri¹⁴, ardından sendikalar ve nihayet işçi yapı kooperatiflerinde örgütleneceklerdir. Bu örgütlenmeler erken dönemlerde, fabrikalarca (merkezi yönetim aracılığıyla fabrikalar üzerinden) teşvik edilmektedir. 1947’de kabul edilen 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları kanunu ardından Beykoz ve Paşabahçe’deki fabrikalarda Beykoz Deri Mamulleri Sanayii Sendikası¹⁵, Paşabahçe Cam Sanayii İşçileri Sendikası¹⁶, İstanbul İçki ve İspirto Sanayii İşçileri Sendikası¹⁷ kurulur. Bölgede etkin olan sendikalar arasında bu dönemde Beykoz, Paşabahçe ve Çubuklu’daki akaryakıt ve gaz depolarında örgütlü bulunan (sonraki adıyla) Petrol-iş Sendikası da yer alır. Ancak Petrol-iş bünyesinde kurulan işçi yapı kooperatifleri İstanbul genelinde konut alanları üretmişse de Paşabahçe’de bu türden bir uygulama alanı olmamıştır. Ayrıca, yerel bir sendikal birlik olarak bu sendikaların da dahil olduğu İstanbul İşçi Sendikaları Birliği (İİSB) 1948 yılında kurulur. İİSB ilerleyen zamanlarda işçi yapı kooperatifleri konusunda önemli rol üstlenecek ve uygulama alanlarından biri de Paşabahçe’de bulunacaktır.

Burada önemli bir konu, işçilerin çoğunlukla göçle geldikleri Beykoz ve Paşabahçe’de çalışma hayatında karşılaştıkları sorunlarla eşzamanlı bir barınma meselesi sorununu, bir çeşit hayatta kalma mücadelesi olarak başından beri deneyimledikleridir. Ev ve işyeri bu anlamda birbirinin içine geçen mücadele alanları olarak ortaya çıkar. Erken dönem çözümü geçekundu olarak cisimleşen barınma mücadelesinin, işçiler açısından bir örgütlenme kapasitesinin ilk birikim alanı olduğunun altını çizmek gerekir. Ancak özellikle 1947 sonrasında yasal zemine kavuşan işçi örgütü olarak sendikalar, barınma meselesinin de farklı araçlarla çözümü konusunda fikir yürütülen ortak bir zemin sağlar. Henüz İSK aracılığıyla işçiler arasında konut kooperatifleri kurulabilmesinin önünü açacak 1949 tarihli düzenleme yapılmadan önce, sendika üyeleri çalışma ve yaşam şartlarını iyileştirme konusunda ortak fikir yürütür, talep geliştirirler:

... Geçen kongremizde tuğla harmanı işleterek ev yapacak üyelerimize ucuz fiyatla (tuğla) temini ve balık tutacak bir teşkilat kurulması temenni edilmişti. Yönetim kurulumuz bu iki konuyu inceden inceye tetkik etmiş ve şu neticeye varmıştır: Gerek tuğla harmanı işletmek

gerek balıkçılık sermayeye muhtaçtır. Halbuki biz sendikayı 11 lira nakit para ve 700 lira alacak ile devir almıştık. Emanette olan bu 700 lirayı 5 ay sonra tahsil edebildik. ... Diğer taraftan tuğla harmanı ve balıkçılık büyük teşkilat isteyen dağdağlı ve ticari işlerdir. Bunlara teşebbüs etmek maddi bakımdan tehlikeli olduğu kadar sendikanın diğer faaliyetleri bakımından da köstekleyici bir netice doğurabilir. (Hürbilek, 1948)

Sendika Yönetim Kurulu’nun 1947-1948 yılı çalışma raporundan aktarılan yukarıdaki alıntıda, yönetim kurulu ikinci çalışma yılı sonunda yapılan kongrenin açılışında bir önceki kongreden kendilerine iletilen iki talebi ve bunlarla ilgili tetkiklerinin sonucunu açıklıyor. Henüz fabrikada işçi yapı kooperatifi kurulmuş değilken işçilerin gündemlerinde barınma meselesi olduğunu, bir işçi örgütü olarak sendikanın barınma meselesi için dolaylı ya da doğrudan kaynak yaratıp yaratamayacağı konuları tartışılıyor. Özellikle sendikadan, bir tuğla harmanı işletilerek buradan piyasa koşullarından ucuza, üyelerine temel yapı malzemesi olarak tuğla temin etmesi bekleniyor/ talep ediliyor. Öte yandan balıkçılık yine Paşabahçe ve Beykoz’daki ekonomik faaliyet alanlarından biri olarak konu ediliyor. Dolayısıyla işçiler, kendi konut sorunlarını arazinin özgün koşullarını uygunlaştırarak çözmenin yollarını arıyor, işyeri örgütünü bu alanda etkin kılmının olanaklarını tartışıyor. Ancak diğer yandan sendika yönetiminin eldeki kaynakları değerlendirerek çalışma yaşamındaki sorunların çözülmesini önceleyecek faaliyetlere yönelmeyi tercih ettiği, daha doğrusu erken dönemlerinde buna mecbur kaldığı görülebilir. Dolayısıyla sendika, bir işçi örgütü olarak, Beykoz Deri Kundura İşçileri örneğinde olduğu gibi başından beri çalışma koşullarından bağımsız olmayan bir barınma koşulları meselesinin de tartışma yeri olarak ortaya çıkar. Ancak gerek kaynakların gerek mevzuatın gerekse de deneyimin henüz yeterli düzeye ulaşmadığı bu ortamda işçi konutu meselesinin çözümü için yeni düzenlemelerin uygulamaya geçmesi gerekecektir.

Bu dönemde Beykoz’un (ilçe) genel nüfusu ile işçi nüfusunun takibi, alandaki konut ihtiyacının anlaşılması açısından önemlidir (Tablo 1). 1950-1965 yılları arasındaki 15 yıllık sürede Beykoz ve Paşabahçe’de işçi yapı kooperatifleri aracılığıyla uygulamaya geçen evlerde bağımsız bölüm sayısı yaklaşık 500 adet olmuştur. Dar gelirli işçinin konut sorunu karşısında devlet ve sermayenin yeterli etkinlik göstermemesi, hat-

ta mevcut durumu araçsallaştırması, gecekondunun ülke genelinde olduğu gibi Beykoz ve Paşabahçe’de de artışını sürdürmesine yol açar. Başka bir ifadeyle, konut üretiminde kooperatifçilik benzeri uygulamaların yaygınlaşmasından sonra dahi gecekonduların alanlarının genişlemesi sürer. Bu ortamda işçilerin konut için örgütlenmesinin karşılığı, borçlanmayı karşılayabilenler için kooperatifler olurken, karşılayamayanlar için gecekondular olarak kalır. Dolayısıyla konut kooperatifleri, işyerindeki tabakalaşmanın, konut alanlarında ve semtteki tezahürü olarak da cisimleşir.

Ayrıca bir fikir vermesi açısından, semtte bulunan üç fabrikadaki işçi sayısı ve işçiler arasındaki en düşük ile en yüksek saat ücreti koşulları da, farklı kaynaklardan derlenerek Tablo 1’de sunulmaktadır. Buradan, fabrikaların kurulmasını takip eden 1930’lardan başlayarak bu çalışmanın odaklandığı 1950-1965 arasındaki durum takip edilebilir. Çalışmanın devamında işçi konutlarının maliyetine atıfta bulunulurken, işçi ücretlerinin ortalaması ile birlikte okunabilir. Burada karşılaştırmayı sağlayan kendi içinde tutarlı veri 1960 yılı için temel olarak Seferoğlu’nun (1960) Beykoz ve Paşabahçe’de yaptığı çalışmaya dayandırılmaktadır.

Buraya kadar işaret edilen çerçevede, takip eden bölümlerde, Beykoz ve Paşabahçe işçilerinin işçi yapı kooperatiflerindeki örgütlenme deneyimleri ve konut üretim süreçleri üzerinden semtin oluşumundaki etkinlikleri ortaya konacaktır. Boğaz’da, Beykoz ve Paşabahçe kıyı peyzajındaki işçi yapı kooperatifleri ve ilişkili oldukları üç büyük fabrika Resim 2’de şematik olarak bir arada takip edilebilir. Kıyı peyzajında, fabrikalar çevresinde 1950-1965 arasında uygulanmış bulunan ve kısmen bugüne taşınan bu farklı kooperatif konut yerleşimlerinin mekânsal organizasyonu da takip eden bölümde, yerleşim planları, fotoğraflar ve uydu görüntüleri üzerinden aktarılacak, yerleşimlerin bugünkü durumuyla ilgili gözlem ve değerlendirmeler paylaşılacaktır.

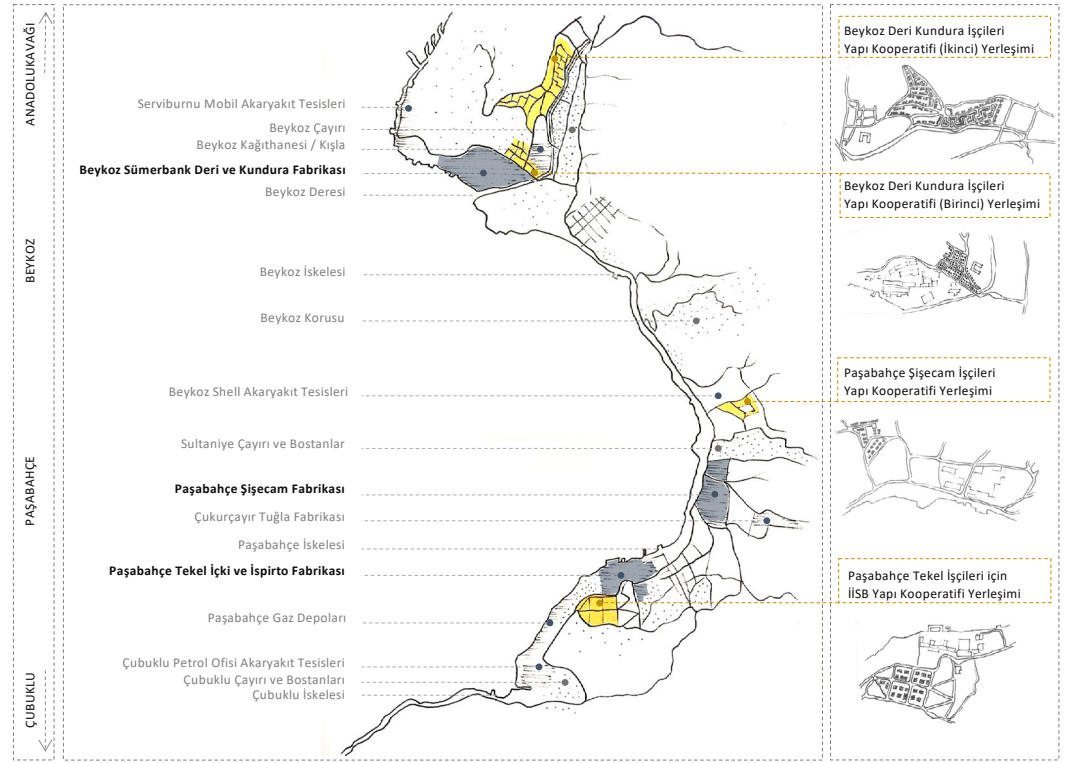
Beykoz ve Paşabahçe’nin İlk İşçi Yapı Kooperatifleri

Beykoz Sümerbank Deri Kundura Fabrikası İşçileri Yapı Kooperatifi; Yalıköy ve Çamlıbahçe Mahalleleri

Hudutlu Sorumlu Beykoz Deri Kundura Fabrikası İşçileri Yapı Kooperatifi, 1950 yılında ortaklarına ev ve iş yeri yaptırmak için 30 yıl süre ve en az 3500 Türk Lirası sermaye ile

Tablo 1. 1930-1965 arasında Beykoz kentsel ve toplam nüfusu ile 3 fabrikada çalışan işçi sayıları, 1960 yılında 3 fabrikadaki işçi sayıları ve saat ücretleri karşılaştırması. (Açıklama: Beykoz nüfus verileri DİE’den akt. Şahin, 2013; 1935 ve 1940 yılları Şişecam Fabrikası verisi, Koçak, 2014a, s. 153’den uyarlanarak; 1951 yılı verisi Koçak, 2014a, s. 212; 1955 yılı Tekel Fabrikası verileri, Güneysu, 1956; 1960 yılı üç fabrikanın verileri Seferoğlu, 1960; 1960 ve 1965 yılı Beykoz Deri Kundura işçileri ortalama saat ücreti verisi Gürses, 1978)

	Beykoz İlçe Nüfusu		Beykoz Deri Kundura			Paşabahçe Tekel İspirto ve İçki			Paşabahçe Şişecam		
	Kentsel Nüfus	Toplam Nüfus	İşçi K + E	Ücret min	Ücret max	İşçi	Ücret min	Ücret max	İşçi	Ücret min	Ücret max
1930					200			-	-	-	
1935	10.315	21.308	750						385	Ort. 13 krş	Ort. 13 krş
1940	25.970	41.492	1330								
1945	25.611	32.813									
1950	29.628	37.122	1322						1110		
1951										Ort. 67 krş	Ort. 67 krş
1955	36.859	48.832				800	Ort. 100 krş	Ort. 100 krş	1446		
1960	45.679	58.317	1700	85 krş (Ort. 265 krş)	85 krş (Ort. 265 krş)	975	90 krş	450 krş	2000	105 krş	350 krş
1965	51.689	67.758	2126	Ort. 360 krş	Ort. 360 krş						

Resim 2. 1950'den 1965'e fabrikalar ile ilişkisi içinde Beykoz Deri Kundura, Paşabahçe Şişecam ve Paşabahçe Tekel (İİSB) İşçileri Yapı Kooperatifleri aracılığıyla üretilen dört farklı öncü işçi evi yerleşimi: Evler, 1950'lerin ikinci yarısından itibaren Beykoz-Paşabahçe kıyı peyzajına tek/iki katlı ve müstakil/ikiz/sıra ev düzenlerinde bahçeli ev tipolojisiyle dahil oluyor (Ceylan, 2025)

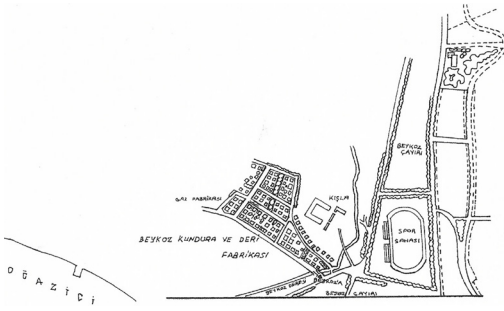
kurulur (Cumhuriyet Arşivi, 1950a). Bu kooperatif, Beykoz ve Paşabahçe sınırları içinde kurulan ilk yapı kooperatifi olur. Kooperatifin kuruluşunu takiben, 1950 Kasım'ında basına yansıyan habere göre, kooperatifin temsilcileri Vali ve Belediye Başkanı'nı ziyaret eder, Beykoz civarındaki arsa tahsis taleplerini iletirler (Yeni İstanbul, 1950). Dolayısıyla kooperatif kurulmaz ilk iş uygun arsa arayışı için yetkililerle görüşmek olur.

Civardaki ilk yapı kooperatifinin bir Kamu İktisadi Teşekkülü (KİT) olan Beykoz Sümerbank Deri Kundura Fabrikası'nda çalışan işçiler tarafından kurulması şaşırtıcı değil şüphesiz. Sümerbank Ereğli, Karabük, Kayseri, Hereke, Sivas ve İzmit fabrikalarında, kendi inşaat fen heyeti eliyle kapsamlı işçi mahalleleri planlar¹⁸. Öte yandan Beykoz Deri Kundura Fabrikası yerleşkesi içinde zamanla az sayıda memur ve teknisyen lojmanı inşa edilmesine, bekar erkek işçiler için 200 yataklı bir yatakhane bulunmasına karşın, yukarıda anılan örneklerde olduğu gibi bir işçi evi yerleşimi bulunmaz¹⁹.

Dolayısıyla Beykoz Deri Kundura İşçi Yapı Kooperatifi'nin yapımına girişeceği evler, Beykoz'daki fabrikanın ilk işçi yerleşimi olur. Fab-

rika yönetimi, doğrudan kendi bünyesinde sağlamadığı işçi evlerinin çözümünde destekçi rolünü alır. Zira konut meselesinin bu dönemdeki hallerinde Sümerbank, Etibank gibi KİT'lere de pay biçilir. Bu kurumlar yönetim kurulu kararıyla kendi işçilerine ikinci derecede ipotek karşılığı tamamlayıcı krediler verir. Örneğin Sümerbank Yönetim Kurulu 1951 yılında inşaat değerinin yüzde 15'ini geçmemek üzere kendi işçilerinin konut kooperatiflerine 15 yıl vadeli yüzde 5 faizli kredi açılabileceği kararını vermiştir (Tekeli, 2012). Bu dönemde Beykoz Fabrikası'ndaki işçilerin de bu uygulamadan yararlanıp yararlanmadığı kesin olmamakla birlikte Deri-iş Sendikası eski başkanlarından Beykoz Deri Kundura işçisi Yener Kaya, Sümerbank'ın kooperatif kurdurarak, bunlar aracılığıyla fabrika çevresinde evler yaptırdığını ifade eder. 1952 yılında fabrikanın, çevresindeki geniş arazi için bu işçilere sembolik fiyatla arsa sağladığını anlatır (akt. Yerlitaş, 2013, s. 93).

Bu dönemde ekonomik konut bölgeleri için, İstanbul Belediyesi Mesken Planlama Müdürlüğü bünyesinde mevzi imar planları oluşturulur²⁰. Beykoz Deri Kundura Fabrikası İşçi Yapı Kooperatifi evlerinin inşa edileceği alanın mevzi imar planı da bu kapsamda oluşturulur ve

Resim 3. Beykoz Deri Kundura Fabrikası İşçi Yapı Kooperatifi (Birinci) İşçi Evleri, Mevzii İmar Planı, 1954. (Öymen-Gür & Gür, 2001'den akt. Akbulut & Akay, 2012. Bu plan, anılan kaynaktaki Paşabahçe Ucuz Evler Mahallesi Mevzii İmar Planı olarak geçmektedir)

1954 yılında onaylanarak yürürlüğe girer (Resim 3). Bu plan “Mesken Planlama Müdürlüğü teknik üyelerinin yardımlarıyla” Seyfi Arkan Himark Plan Yapı Müessesesince hazırlanır²¹ (Arkan, 1956; akt. Akbulut & Akay, 2012).

1903 doğumlu Seyfi Arkan, Cumhuriyet rejiminin öncü mimarlarından biri olarak modernist çizgide çok sayıda ürün vermiştir. Güzel Sanatlar Akademisi'nden (GSA) mezun olduktan sonra çağdaşları gibi yurtdışına giden Arkan 1933'te Türkiye'ye dönüşünde GSA'da Şehircilik Kürsüsü'nde çalışmaya başlar. Bu dönemde özellikle mimari uygulamaları ile anılsa da şehircilik alanında da çok sayıda ürün verir. Akbulut & Akay'ın (2012) ifadesiyle Arkan, hem devlet, hem de işçiler ve dar gelirli için tasarlamış mimar, akademisyen ve teknokrattır. Kendi bürosunda çalışmalarını sürdüren Arkan, 1955'te şehir planlarında ucuz mesken siteleri ve evleri raporunu hazırlar. Şehircilik alanındaki çalışmaları ve ucuz evler yerleşim planları kapsamındaki bazı örneklerde yapıların tasarımı da kendisine aittir. Ancak Beykoz'da uygulanan ucuz evler yerleşimindeki yapıların üretiminin Arkan'ın bürosunca yapıldığını düşünmek için henüz yeterli kanıt bulunmamaktadır. Öte yandan 1956 yılında Arkan'ın kendi üretimlerini yayınladığı broşürde de Beykoz'daki bu evlerin projelerine ilişkin bilgi bulunmaz.

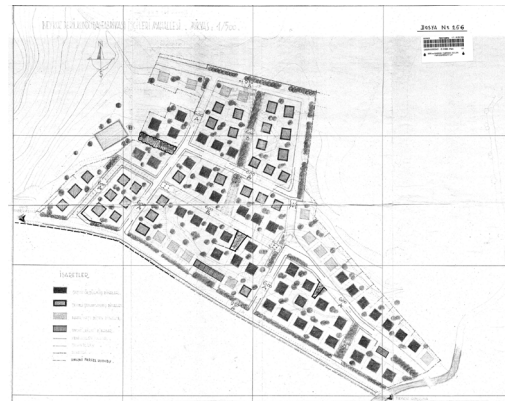
Yerleşim bugün Yalıköy mahallesi sınırları içinde, Deri Kundura Fabrikası arazisi ile yerleşimin inşa edildiği dönemlerde planda Kışla²² olarak gösterilen iki 19. yüzyıl sanayi yapısı arasında yer alır (Resim 4). Tarihsel Beykoz Çayırı'nın devamlılığında, Beykoz Deresi'nin Boğaz çıkışında bulunur. Yerleşimin planlandığı arsa üzerinde 1950 hava fotoğrafından takip edilebildiği kadarıyla bir yapılaşma bulunmaz. Yakın çevresinde de o dönemde belirgin bir konut dokusu yoktur. Bu anlamda kooperatif

Resim 4. Eski Kağıthane/Kışla yapısı önünden geçen yoldan Deri Kundura Fabrikası istikametine bakarken; Deri Kundura İşçi Yapı Kooperatifi (birinci) Evleri (Ceylan, 2024)

evleri, fabrikanın bitişiğindeki ilk yerleşim olur. Zira yazının girişinde anılan ilk Beykoz gecekonduları daha çok, gözden ve dolayısıyla denetimden uzak bulunan Ortaçeşme mahallesi yamaçlarında kurulu bulunur. İşçi evleri ile Deri Kundura Fabrikası arasından bugün Süreyya İlmen Caddesi olarak anılan cadde geçer. Bu yakınlık mahalleyi fabrikanın devamlılığında algılamayı sağlar.

5 Ağustos 1954 onay tarihli plan, yerleşim alanında bu tarihlerde inşaatın çeşitli aşamalarındaki evlerin, yerleşkede mevcut bulunan yol izleri ve yeni önerilen yolların takibine olanak verir (Resim 5). 1/500 tarihli bu Uygulama İmar Planı'nda sokak dokusunun oluşumuna dair duyarlılık da okunabilmektedir. Yapı adalarını çevreleyen iç sokaklarda ağaçlandırma cepleri önerilir. Bir yapı adasının ortasında yer alıp doğrudan yola cephesi olmayan evler için girişler belirtilmiştir. Öte yandan yine bu planda Karakol için bırakılmış bir alan ile Deri Kundura Fabrikası tarafında bugünkü Süreyya İlmen

Resim 5. Beykoz Deri Kundura Fabrikası İşçileri Mahallesi, 1/500 Ölçekli Uygulama İmar Planı, Onay Tarihi: 05.08.1954 (İBB, 1954)

Caddesi cephesinde sıra dükkanlar da önerilmiştir.

89 evden oluşan yerleşim ayrıntı düzende tek katlı bahçeli evler olarak planlanmış ve inşa edilmiştir. 10 yapı adasına yerleştirilen evler, topoğrafyanın gerektirdiği biçimde yollar ve merdivenli sokaklar ile birbirinden ayrılır. Merdivenli bir sokak bugün hala Deri Kundura Sokakı olarak geçer. Özgün yapılar tek katlı olup çoğunlukla bugüne aktarılırken, daha az sayıda kimi yapılara ek katlar çıkıldığı görülebilir. 1968 yılında Deri Kundura işçileri ile ilgili olarak yapılan bir çalışmada aktarıldığı üzere özgün evler 2 ve 3 odalı olmak üzere iki tiptir. Hepsisi tek kat üzerine olup banyo, mutfak, hol ve bahçe gibi kısımlardan oluşur. 2 odalı evler 6500 liradan 3 odalı evler 7500 liradan, %4 faizle 20 sene vade ile işçilere verilmiştir (Ayдын, 1968).

Evlerin yerleşiminde, yoldan çekme mesafeleri dolayısıyla, ön, yan ve arka bahçeler, süreklilik halinde bir yeşil alan olarak algılanır. Bugün de oldukça bakımlı bulunan bahçelerde çeşitli meyve ağaçları, çiçekler bulunur. Beykoz Deri Kundura Fabrikası için bir dönüşüm senaryosunun tartışıldığı kapsamlı bir çalışmada bu ilk dönem kooperatif evlerinin yapı tespit durumları da detaylı olarak yer alır (Tolga, 2006). Ancak bu anlamda oldukça önemli belgeler sunan çalışmada söz konusu evler mimari olarak niteliğini kaybetmiş olduğu ve mimari bir değer taşımadığı yönünde değerlendirilir (Tolga, 2006). Akbulut & Akay (2012) ise dönemin ucuz evler mahalle yerleşim planlarından biri olarak bugüne büyük ölçüde korunarak gelmiş olan bu yerleşimin bütüncül olarak değerini vurgular.

Bu yerleşim, Deri Kundura Fabrikası işçilerinin örgütlediği yapı kooperatifi tarafından, dönemin yasal ve yönetsel koşulları içinde üretilmiş ve bugüne taşınmış bir işçi evleri yerleşimidir. Üstelik bugün de yapılar kısmen el değiştirmiş olmakla birlikte çoğunlukla konut işlevini sürdürmektedir. Tek yapı ölçeğinde dönemin işçi evi yaklaşımını örneklerken, yerleşimin bütüncül olarak korunarak bugüne taşınmış olması da onun tarihsel bir belge olarak okunabilmesini sağlar. Burada kooperatif yönetimi ve üye işçilerin, merkezi ve yerel idareyle, fabrikayla ve teknik uzmanlarla karşılaşmalarında kurdukları ilişkiye dair henüz çok az veri bulunuyor. Ancak bu kooperatifin, ilk evlerin tamamlanması ile başarıya ulaşmasını takiben kısa sürede yeniden faaliyete geçmiş olması, biriken deneyimin hızlıca alana dönmesi açısından başlı başına önemli bir gösterge olarak görülmelidir.

Beykoz Deri Kundura Fabrikası İşçileri Yapı Kooperatifi'nin İkinci Girişimi

Beykoz Deri Kundura işçilerinin 1950 yılında kurduğu aynı kooperatif yaptırdığı 89 evlik ilk uygulamada başarılı olunca, talep üzerine bu kez 249 ev daha yapmak üzere bir kez daha faaliyete geçer. Bu ikinci girişimin çeşitli aşamalarını, 5 Ekim 1964 tarihli İşçi Postası Gazetesinde Rıfat Ekinci imzasıyla yayınlanan fotoğraflı bir röportaj metnine dayanarak daha detaylı takip etmek olanağı bulunur²³ (Resim 6).

Sahada kendi gözlemlerini ve kooperatif üye ve yöneticileriyle yaptığı görüşmeleri Savaş Dik'in fotoğrafları eşliğinde aktaran Ekinci (1964), bu ikinci girişim için kooperatif tarafından yine fabrikaya yakın 103 bin metrekaresel bir arsanın satın alındığı ve projelerin hazırlandığı bilgisini paylaşır. Beykoz Deri Kundura İşçi Yapı Kooperatifi'nin ikinci yerleşimi, ilk yerleşimin kuzeydoğusunda, o dönemde üzerinde yapılaşma bulunmayan arazi üzerinde planlanır. 1960 ocak ayında plan onaylanır. Ancak Ekinci'nin aktarımına göre süreç, 27 Mayıs 1960 darbesini takiben bir sene boyunca kesintiye uğrar. İnşaat ancak bundan sonra başlayabilecektir.

Beykoz Deri Kundura işçileri, 1967-68 yılları arasında yürütülen bir çalışmada aktarıldığı kadarıyla, yapı kooperatifinde üyeliği belirli şartlara göre yürütür:

Önce üye olan işçiden 110 lira kayıdiye parası alınmaktadır. Bu fabrikada çalışan her işçi istediği zaman bu kooperatife üye olabilir. Mesken yapımı için alınan arsanın bedelleri her üyeye eşit olarak bölünür ve çıkan bu paranın peşin olarak üye işçiler tarafından ödenmesi şarttır. Meskenlerin tesliminden sonra ev taksitleri yıllara göre tesbit edilerek, ödenmesi Emlak Kredi Bankası'na devredilmektedir. Yıllık olarak tesbit

Resim 6. Beykoz Deri Kundura Fabrikası İşçileri ikinci kooperatif yerleşimi inşaat aşamasında (Fotoğraf: Savaş Dik, içinde: Ekinci, 1964)

edilen taksitler, bir yılı geçmemek şartıyla bir yıllık süre içinde işçi istediği zaman 1, 2, 3 veya 4 taksitte ve her ay taksit olarak da ödeyebilir (Aydın, 1968).

Kooperatif Başkanı Basri Yavuz, kooperatifin yapım sürecini, kooperatif yönetimi ve üyeleriyle kooperatifçilik mesailerini, inşaatın devam ettiği sırada sahada Rıfat Ekinci'ye verdiği röportajda anlatır: "İzinlerimiz burda geçer. Her şeyin en ucuz fakat en iyisini almak için elimizden gelen gayreti esirgemeyiz. Yine kontrol mühendisimiz Mehmet Dışar fabrikamızda senelerce çalışan bir arkadaşımızın oğludur. Mimarımız Nurdoğan Özkaya da onun kadar işçiden yana idealist bir arkadaşımızdır²⁴. Onlar da bizlerle beraber gecesini gündüzüne katarak çalışıyorlar" (Ekinci, 1964). Bu vurgu, işçilerin kooperatif çatısı altında birbirleriyle ve teknik uzmanlarla ortak çalışmalarının altını çizmesi adına önemlidir.

Mahallenin altyapısı da ölçeği itibarıyla kooperatife yüklenir. Önceden yapılan 89 ev ve yeni yapılan 249 evle birlikte mahalle 338 evlik bir yerleşim olarak, yaklaşık 1500 nüfusu²⁵ barındıracaktır. Bu büyüklükteki bir yerleşimin kamusal ihtiyaçları da programa dahil edilir. Dolayısıyla işçiler, sosyal ve ekonomik kaynaklarını sadece tekel evlere değil, kurulacak olan mahallelerine de aktarırlar. Buna karşın uygulamada karşılaştıkları güçlükleri Basri Yavuz anlatır:

Bizleri en çok üzen resmi müesseselerle olan münasebetlerimizdir. Kurumun bu konuda yetkili bütün kurullarından gereken anlayışı görüyoruz. Fakat mevzuat ve Belediye karşımıza çıkınca su gibi para gidiyor. Evleri bu kadar ucuz mal etmiş olmamıza rağmen Belediye yolları yapmayı kooperatife yükleyince 250 bin lira civarında bir masraf çıkıyor. Çünkü 7782 metrekare arayol, 888 metrekare parsel dahili yol, 190 metre kare merdiven yapmamız gerekiyor. Denize kadar uzanan kanalizasyon 244 bin 828 lira tutuyor. Mahalleye su temini için ... bin lira harcıyoruz. Mahalle elektriği 226 bin 89 lira tutuyor. Elektrik muhavvile tevzi 135 bin liraya mal oluyor. Hükümet gecekondulara mani olmak, sıhhi halk evleri yapmak politikası güderken Belediye bu işi yapan kooperatifimize 1 milyon lira civarında yük taftmil ediyor. Hele kendi kurumumuzdan (İşçi Sigortaları Kurumunu kastederek) kendi paramızı almak için Emlak Bankası'na faiz vermek... Kurumun ekspertizleri yanında banka ekspertiz masraflarını da ödüyoruz. (Ekinci, 1964)

İşçiler, kendi kaynaklarını harekete geçirerek henüz çevrede eksik olan kentsel hizmetlerle

birlikte alanı sıfırdan imar ve inşa ederler. Bu, bir yanıyla merkezi ve yerel yönetimlerle girdikleri müzakere ve mücadele süreçlerinin de sonucudur. İşçiler maliyeti düşürmek için malzeme, mühendislik ve mimarlık hizmeti konularında yukarıda da işaret edildiği üzere ilişki ağlarını devreye sokarlar. Eski Deri-iş Sendikası başkanlarından Yener Kaya'nın tanıklığıyla Beykoz'un bugünkü görünümünde Beykoz Deri Kundura işçileri etkilidir (akt. Yerlitaş, 2013, s. 93). 1960'ların ortasında inşaat tamamlandığında aynı kooperatifin yaptırdığı ilk 89 ev ile ikinci 249 ev, birlikte Deri Kundura İşçi Evleri Mahallesi olarak anılacaktır. Bu mahalle, çağdaş bir yerleşimin gereksindiği hizmetlere sahip olarak modern şehircilik ilkelerine göre hayata geçer.

Ayrıca yerleşim içinde hem bu mahallenin sakinlerine hem de civar mahallelerde oturanlara hizmet vermek üzere 18 dükkanlı bir çarşı planlanır. Evlerin tamamlanması ardından çarşı birimlerinin inşasına geçilir. Yine ölçeği itibarıyla kendi kendine yeterli olması beklenen bu yeni mahalledeki hanelerin 500'ü açacak çocukları için planda bir ilkokul binası yeri ayrılarak Milli Eğitim Müdürlüğü'ne verilir (Ekinci, 1964). 1971 yılında, bu alanda okulun arsa bedeli işçi ortakları tarafından ödenerek 1979-1980 döneminde Deri Kundura İlkokulu olarak hizmete açılır²⁶. Evlerin inşaatının 1960'ların ortalarında tamamlandığı düşünüldüğünde 1971 tarihinde kooperatifin hala aktif olması ve mahallenin ortak alanlarının hayata geçirilmesi konusundaki rolünü sürdürmesi dikkate değerdir.

Bu yeni mahallenin topoğrafyadaki yerleşme koşullarına bakıldığında; yerleşimin Doğu sınırını Beykoz Deresi'nin oluşturduğu, Batı'da ise arazi eğimi artarken yerleşimin tepelere doğru uzandığı görülür. Derenin karşı kıyısında tarihsel Beykoz Çayırı bulunur. 30 Ocak 1960 onaylı yerleşim planına bakarak, açık bir mahalle sistemi²⁷ planlandığı takip edilebilir (Resim 7). Beykoz çayırı yakınında ve Beykoz deresine cephesi olan yerleşimin en alçak ve en yüksek yerleri arasında yaklaşık 50 metrelik kot farkı bulunur. Araziye yerleşimde dereye paralel konumlanan kısım, aynı zamanda arazinin en az kot farkı bulunan kısmıdır. Bu kısımda yerleşimin, 2, 3 ve/veya 4 evden oluşan sıra ev kümelerinin bir iç avlu oluşturacak şekilde planlandığı ve bu şekilde uygulandığı görülür. Dereye paralel planlanan ana cadde ile okul ve çarşı arasından geçen iç cadde arasında kalan yapı adalarında uygulanan bu düzenle yarı kamusal ortak alan kullanımı özendirilirken, komşuluk birimleri oluşturulmuştur. Çayır ve dere kıyısını takip

Resim 7. Beykoz Deri Kundura Fabrikası İşçileri Yapı Kooperatifi (İkinci) İşçi Evleri Yerleşim Planı, Plan Onay Tarihi: 30.01.1960 (İBB, 1960)

eden sürekli bir yeşil alan planlanmış, yerleşim iç sokakları dere üzerindeki yaya köprüleriyle de Beykoz merkezden Ortaçeşme ve Tokatköy yönüne uzanan ana güzergaha bağlanmıştır. Dere yolu kesiti dahil 3 farklı sokak kesiti uygulama imar planına eklenmiştir. Bu kesitlerden tek katlı evlerin sokakla kurması planlanan ilişki görülebilir (Resim 7).

İç sokakların avlular oluşturduğu komşuluk birimi düzeni, Kuzeybatı yönünde arazinin artan eğimiyle birlikte değişir. 2, 3 veya 4 birimin bitişik düzende gruplandığı sıra evler yamaça yerleşir. Topoğrafyanın farklılaştığı dere boyu ve yamaç kısmı arasında yerleşimin merkezi olarak okul ve çarşı birimleri bulunur. Bu anlamda mekânın organizasyonunda açık bir mahalle sistemi benimsenmiş, avlulaşan iç sokaklarda yarı-kamusal bir kullanım öngörülmüştür. Bir işçi yapı kooperatifinin yerleşim planlanmasındaki açıklık ve geçirgenlik anlayışı bu dönemde mimarlık ve şehircilik alanındaki sosyal ve mekan-sal arayışlarla da örtüşür görünür²⁸.

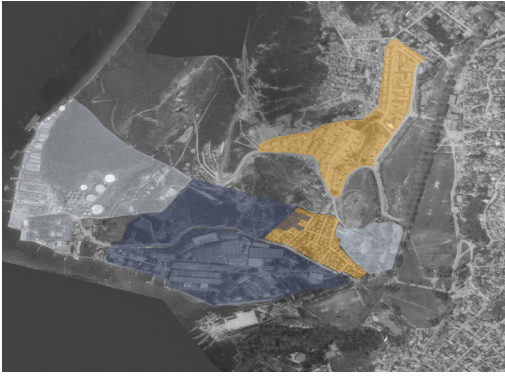
Kooperatif evleri kısmen bitişik düzende kümelenmiş olmakla birlikte her birinin özel kullanımında bahçesi bulunur. Alçak duvarlarla birbirinden ayrılan bahçeler de özel ve kamusal kullanım arasındaki kademelenmenin izlerini taşır. Evler ise yapıldığı dönemde tek katlı olarak planlanmış ve uygulanmıştır (Resim 8). İkinci'nin aktardığı üzere 2 ve 3 odalı iki tip evden ilki 56 metrekarede iki oda bir hol, mutfak, tuvalet ve banyodan oluşur. Kalabalık olmayan bir aile için ferah ve modern olarak de-

Resim 8. Deri Kundura İşçi Yapı Kooperatifi (ikinci) Evleri yerleşiminde tek katlı dokudan kalan ve kat eklemeleriyle dönüşen örnekler bir arada (Fotoğraf: Ceylan, 2024)

ğerlendirilen evin maliyeti 19 bin 663 liradır. Benzer düzendeki ikinci tip 71 metrekarede 3 odalı olup 24 bin 867 kuruşa malolmuştur. İkinci, bütün evlerde sıhhi ve medeni tesisler bulunduğu ve her birinin sabah ve akşam güneşi aldığı ile birer villa kadar güzel ayrıca malzeme bakımından sağlam olduğu değerlendirme-lerini paylaşır (Ekinci, 1964).

Bugün Çamlıbahçe Mahallesi sınırları içinde bulunan Beykoz Deri Kundura İşçi Yapı Kooperatifinin bu ikinci yerleşimi, kendisinden sonra gelen dokunun üretiminde de kısmen etkili olur. İlk yerleşimle birbirine oldukça yakın olmasına karşın, topoğrafyanın eğimli yamaçları ile ve eski Kağıthane/Kışla yapısının varlığıyla ayrılırlar (Resim 9). Takip eden yıllarda iki yerleşim arasında kalan araziye askeri lojmanların inşa

Resim 9. 1968 yılı ortofoto görüntüsü üzerinde Beykoz Deri Kundura Fabrikası İşçileri Yapı Kooperatifi birinci ve ikinci yerleşimleri bir arada, yakın komşuluğunda Beykoz Sümerbank Deri Kundura Fabrikası, Eski Kağıthane/Kışla yapısı ve Kavak'a doğru kıyıda Mobil Gaz Depoları (T.C. Harita Genel Müdürlüğü, t.y.)

edilmesiyle, bu ayrım arazide belirginleşir. Yerleşimin tamamlandığı yıllarda, Beykoz deresi bu yeni kooperatif işçi evleri ile Ortaçeşme gecekonduları arasında doğal bir eşiktir. Ancak zamanla yeni gecekondu alanları bugünkü adıyla Çamlıbahçe Mahallesi'nin sınırlarına doğru da genişler.

Sümerbank Beykoz Deri Kundura Fabrikası 1980 sonrası Sümerbank'ın özelleştirme ve küçülme tartışmaları ortamında işçi alımını yavaşlatırken, fabrikanın özelleştirilmemesi için Deri-İş Sendikası öncülüğünde işçi eylemlilikleri de gelişir ancak 1999'da fabrika üretimi durdurur. 2003 yılında üzerindeki taşınmazlarla birlikte satışı gerçekleştirilen fabrika yerleşkesi 2005 yılından itibaren dizi ve film projelerine plato olarak hizmet vermeye başlar ve Beykoz Kundura adıyla markalaşır. Zamanla, plato kullanımına ek olarak, yerleşkedeki endüstri mirası kısmen korunarak yeniden işlevlendirilir. Beykoz Kundura bu çerçevede kültür-sanat-araştırma programlarını da barındıran özel bir işletme olarak varlığını sürdürmektedir (Beykoz Kundura, t.y.). Eski Kağıthane/Kışla yapısı ise uzun yıllar metruk halde kaldıktan sonra 2011 yılında özel bir üniversiteye devrediliyor ve restore edilerek 2018 yılında kullanıma açılır (Bezmialem Vakıf Üniversitesi, 2018). Bu iki kullanım değişikliğinin de yakın çevresinde soylulaşmayı ve dönüşümü tetikleyeceği öngörülebilir. Ancak her iki yapının komşuluğundaki işçi kooperatif evleri mahallesinde bu anlamda keskin bir sosyal-mekânsal dönüşüm gerçekleşmemiştir. Kooperatif evlerinin ilk sahiplerinin ya da sonraki kuşakların kullanıma devam edip etmediği, el değiştirme süreçleri ile yerleşim bünyesinde kurulan ilişkilerin nasıl olduğu ve nasıl dönüştüğü gelecek çalışmalarda incelenebilecek te-

malarıdır. Fabrika kapanmasını takiben alandaki varlık koşulları zayıflayan eski işçi komünitesinin ve onların çocuklarının alanla kurduğu ilişkinin değişmiş olması olasıdır. Ancak konut dokusunda gözlenen değişimler daha çok yapılar kat eklenmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Bu da bir anlamda gecekondu yıllara ve kuşaklara yayılan mekânsal örgütlenme biçimiyle kooperatif evlerinin birbirine benzeştiği yönünde değerlendirilebilir. Ancak bugüne gelindiğinde özellikle Tokatköy Mahallesi'nde süren büyük ölçekli kentsel dönüşüm uygulamalarının kooperatif işçi evleri yerleşimi sınırına kadar uzandığı görülür (Resim 10). Burada incelenen ilk kooperatif evleri Boğaziçi öngörünüm bölgesinde bulunmasına karşın ikinci kooperatif evleri, etkilenme bölgesinde bulunur. Tokatköy'den Çamlıbahçe'ye uzanan kentsel dönüşüm uygulamaları ile birlikte düşünüldüğünde ikinci kooperatif evleri mahallesinin uzun vadede tehdit altında olduğu görülür.

Ölçeği itibarıyla Beykoz ve Paşabahçe'de üretilen en geniş işçi evleri yerleşimi olarak birinci ve ikinci Deri Kundura İşçi Yapı Kooperatif Evleri, bir arada düşünüldüğünde, belli kentsel donatıları bünyesinde barındıran yeni bir mahalle dokusu geliştirmiştir. Bugün, tekil olarak evler çoğunlukla özgünlüğünü yitirmiş görünse de, yerleşim alanında hala özgünlüğünü koruyan az sayıda tek katlı evler bulunuyor. Üstelik bu ikinci yerleşimin çarşı ve okul yapısı da geçirdikleri dönüşümlere karşın işlevini sürdürüyor. Dolayısıyla yerleşim, özgün mekânsal organizasyonundan izleri bünyesinde taşıyor. Üstelik yakın çevresindeki büyük ölçekli eski sanayi yapılarının işlev değişikliklerine karşın hala bir anlamda sosyal-ekonomik dokusunda keskin değişiklik izlenmiyor. Beykoz Deri Kundura işçilerinin birbirinin peşi sıra hayata geçirdiği bu iki işçi yerleşimi, önerdiği mekânsal ve sosyal yaşam örgütlenmesiyle, yapıldığı dönemi değerlendirmeye olanak verdiği ve bugüne taşındığı ölçüde, bu yerleşimlerin modern mimarlık ve

Resim 10. Tokatköy Kentsel Dönüşüm Alanı'nda 2024 itibarıyla tamamlanan blok (Beykoz Olay, 2024)

şehircilik mirası olarak kabul edilmesi önemli görülmektedir.

Burada anılan deneyimi biriktiren Beykoz Deri Kundura işçilerinin takip eden yıllarda yakın çevrede başka bir kooperatif girişimi, şimdilik bilebildiğimiz kadarıyla, bulunmuyor. Kısmen fabrikanın küçülme ve özelleştirme süreçleri, Sümerbank üzerinden, bölgedeki diğer iki fabrikadan önce gerçekleştiği için, işçi etkinliği ve eylemliliklerinin bu alana yoğunlaştığı düşünülebilir. Öte yandan takip eden bölümlerde yine erken dönem işçi yapı kooperatif örnekleri üzerinden ele alınacak Paşabahçe Tekel ve Şişecam işçileri, ilk kooperatif denemelerinden sonra 1965 sonrası değişen yasal çerçeveye birlikte farklılaşan biçimlerde hem Paşabahçe ve Beykoz'da hem de İstanbul'un çeşitli semtlerinde yapı kooperatifi uygulamalarına devam edeceklerdir.

Paşabahçe Tekel İspirto ve İçki Fabrikası İşçileri için İİSB İşçi Yapı Kooperatifi, Karagözsırtı/Çiğdem Mahallesi

Paşabahçe semtindeki ilk işçi evleri, Paşabahçe Tekel İspirto Fabrikası arkasındaki arsa- da, bugün Çiğdem Mahallesi sınırları içinde kalan alanda 1954-1959 yılları arasında inşa edilir. 81 evlik bu yerleşim, bugün kısmi olarak varlığını sürdüren az sayıdaki özgün konut yapısıyla birlikte Tekel İşçi Evleri olarak anılır. Ancak bu evlerin yapımına önayak olan örgütlenme doğrudan Paşabahçe Tekel Fabrikası işçilerinin kurduğu bir yapı kooperatifi değildir. Bu evler, aralarında Paşabahçe Tekel, Paşabahçe Şişecam ve Beykoz Deri Kundura işçi sendikalarının da bulunduğu sendikaların yerel bir üst örgütlenmesi olan İstanbul İşçi Sendikaları Birliği (İİSB) organizasyonu ile gerçekleştirilir. Birlik, 1947'de 5018 sayılı Sendikalar Kanununa göre kurulan işkolu sendikalarının İstanbul'daki çatı örgütü olarak 1948 yılında kurulur²⁹. Kuruluşundan itibaren de işçi konutu sorununu gündeminde tutacaktır.

Benzer zamanlarda, Tekel Bakanı Dr. Fazıl Şerafettin Bürge, İİSB yayın organı olan Hürbilek muhbirinin sorusuna istinaden işçi evleri konusu ile özellikle ilgilendiğini; Büyükdere Tekel Kibrit Fabrikası ve Paşabahçe İspirto Fabrikası'nda işçi evleri için hazırlanmış projeler bulunduğunu, fabrika müdürleri ile görüştüğünü ve kısa zamanda projelerin uygulanacağını aktarır. Bu ilk proje ve uygulama deneyiminden hareketle işçi mesken davasını halledeceklerini ifade eder (Hürbilek, 1949).

1950 yılında, İİSB'nin, İstanbul genelindeki işçi evi girişimlerini organize etmesini sağlayacak İİSB Yapı Kooperatifi'nin 'ortaklarına sıhhi ve ucuz birer ev ve iş ve sanatlarının icrası için ihtiyaçları bulunan birer dükkan yaptırmak amacıyla' kuruluşu onaylanır (Cumhuriyet Arşivi, 1950b). Bu tarihten sonra İİSB Yapı Kooperatifi, üyelerine ucuz mesken inşası için çalışmalarını hızlandırır. Kooperatif, birliğin 1962 yılında kendini feshetmesine kadar olan dönemde İstanbul genelinde çeşitli işçi evi yerleşimlerini hayata geçirecektir. 1959 yılında bu evlerle ilgili olarak, İİSB Yapı Kooperatifi Genel Sekreteri Rauf Güldelen imzasıyla dönemin Başbakanı Adnan Menderes'e gönderilen yazıda, İstanbul genelinde o tarih itibarıyla 900 işçiyi ev sahibi yaptıkları, son evlerin de tamamlanmasıyla 8 Kasım 1959'da toplu bir açılış planlandığı belirtilir ve Başbakan törene davet edilir. Soru üzerine Güldelen'den edinildiği ifade edilen bilgilere göre; Paşabahçe'de 81 adet bina tamamlanmıştır. Tamamlanan diğer projeler Şehremini'nde 132 daire, Darülaceze'de 104 daire, Koşuyolunda 164 daire, Kartal'da 20 bina, Mecidiyeköyde 10 bina, Üsküdar'da 22 daire, Bakırköy'de 40 bina ile muhtelif yerde 20 bina iken; inşası devam edenler ise Üsküdar'da 112 daire, Bakırköy'de 30 daire ve Koşuyolu'nda 50 daire olarak sayılmaktadır (Cumhuriyet Arşivi, 1959).

İİSB Yapı Kooperatifi'nin Paşabahçe'de Tekel Fabrikası üzerindeki alanda inşa faaliyeti, kooperatifin kuruluşundan yaklaşık 3 yıl kadar sonra başlamıştır. Fabrikanın arkasında uzanan yamaç üzerinde Boğaz'a yönelimli arsanın elde edilmesi ardından araziye göre planlama faaliyetlerine girilir. 1953'te Paşabahçe işçi evleri temeli atılır (Gece Postası, 1953). 1953 Ağustosunda temeli atılan bu evlerin ilk etabı, olasılıkla 1954 yılında tamamlanır. İlk inşa edilen 14 ev, 7 çatı altında ikiz ev düzenindedir (Gece Postası, 1954). İİSB Yapı Kooperatifi ayrıca 1954 Mayısında Paşabahçe İspirto Fabrikası üstündeki arsalarla bu kez 4 tip olmak üzere 24 işçi evi (50 lojman diye de geçer) inşaatı için açık ihaleye çıkacağını duyurur (İstanbul İşçi Sendikaları Birliği Yapı Kooperatifi, 1954). Bu duyuruda arsanın Tekel Paşabahçe Fabrikası'na göre konumunun işaret edilmesi ve lojman ibaresi geçmesi de kooperatifin öncelikli hedefinin Tekel Paşabahçe Fabrikası işçileri olduğunu düşündürür. Ancak kısmen Paşabahçe Şişecam işçileri de kendi sendikalarının üst örgütü olan İİSB bünyesinde yapılmakta olan bu evlere girmek için başvuruda bulunur. Türkiye Şişecam

Fabrikaları Anonim Ortaklığı 1955 yılı çalışma raporunda ‘İstanbul İşçi Sendikaları Yapı Kooperatifine dahil olan 17 işçimizin müracaatı üzerine her birine uzun vade ile üçer yüz lira avans verilmiştir’ denmektedir (akt. Koçak, 2014a, s. 430). Paşabahçeli işçilerin, gerek Şişecam gerek Tekel fabrikalarında çalışanlar açısından, sendika ve kooperatif faaliyetlerinde birbirleriyle daha sıkı iletişimde olduğunu belirtmek gerekir. Zira semtte, aynı hane ya da eş, dost, akraba içinde her iki fabrikada çalışan kişiler çoğunluktadır. Öte yandan, Paşabahçe’de kooperatif faaliyetlerinin hız kazandığı 1955 yılındaki bu belge 17 işçinin bir araya gelerek fabrikadan destek talep etmek üzere kendi aralarında organize olduğuna işaret eder. Ancak talebin onayı olan bu belge aynı zamanda, Koçak’ın (2014a) dikkati çektiği üzere, özel sermayeli bir işletme olan Paşabahçe Şişecam Fabrikası’nın, konut konusunda bünyesindeki işçilere verdiği desteğin kısıtlılığını da gösterir.

Paşabahçe’de İİSB Yapı Kooperatifince inşa edilmekte olan ilk etap 14 evin kurası Paşabahçe Tekel İspirto Fabrikası lokalinde düzenlenen etkinlikte çekilir. Etkinlikte Paşabahçeli işçilerle birlikte Beykoz noteri, İİSB Yapı Kooperatif Müdürü Seyfi Aşuroğlu ile Kooperatif Genel Sekreteri Hüseyin Moran bulunur. İki ayrı ada üzerinde inşa edilen 7 çift (14 ev) için işçiler aynı çatı altında bitişik düzende yaşamak üzere komşularını kendileri seçeceklerdir. Böylece eşleşen 14 işçinin evleri ise noter huzurunda Kooperatif Müdürü Aşuroğlu tarafından kura ile belirlenir (Gece Postası, 1954). 14 işçi arasında adı geçen tek kadın işçi Fahrünnisa Yücegel’in kura sonuçlarıyla ilgili durumu da habere yansır. Fahrünnisa Yücegel, ilk önce ‘evvelden gönül verdiği evin kendisine isabet ettiğini sanmış ve sevinmiştir. Az sonra harita üzerinde yapılan incelemede, kademeli bir evin kendisine isabet ettiğini, evvelce kendisine düşeceğini ümid ettiği evin başkasına çıktığını anlayınca inkısar hayale uğramışsa da yemek esnasında teessürü izale edilmiş, icabında iki kat halinde kullanılacağı anlaşıncaya memnuniyeti tazelenmiştir’ denilmektedir (Gece Postası, 1954). Evler aynı tipin eğimli araziye uyarlandığı örnekler olup kendi içinde farklılıklar barındırır. Burada ‘kademeli ev’ ifadesi, farklı kotlardan giriş imkanı bulunmasına işaret eder. Böylelikle evin müstakbel sahibinin, evi ileriye dönük olarak nasıl düzenleyip kullanabileceği, her iki kottaki yaşam alanının ihtiyaca göre nasıl dönüştürülebileceği üzerine bilgisinin aktarıldığı görülmür. Alanda yapılan görüşmelerde de, yapıldığı dönemde

bazı evlerin arazideki kot farkı dolayısıyla bodrum kat üzerinde bir kat olarak uygulandığı ifade edilmiştir. Bu evler sonradan iki kat şeklinde düzenlenebilmiştir (Yusuf, 4 Temmuz 2025 tarihli kişisel görüşme). Bu yanı sıra evlerin yapım süreci, kura sürecindeki bir araya gelişler, işçilerin bu ‘tip evleri’ nasıl uygunlaştırabilecekleri konusunda fikir edindikleri, uzmanlarla diyaloga geçebildikleri zeminler olarak da işlev görür.

Bu diyalogun diğer tarafında bulunan kooperatif müdürü, bu erken örnekte işçiler arasından biri değil, kooperatifçilik konusunda uzmanlığı bulunan Mimar Seyfi Aşuroğlu’dur. Demiriz’in (2013), kendisi hakkındaki kısıtlı izleri takip ederek yaptığı araştırmasında aktardığı üzere, 1902 doğumlu Aşuroğlu, 1926-1929 arasında Almanya’da Bauhaus Sanat ve Tasarım Okulu’nda eğitimini tamamladıktan bir süre sonra Türkiye’ye döner. Bauhaus’ta kooperatifçilik üzerine dersler de alan Seyfi Aşuroğlu, ülkeye dönüşünde yoğun olarak ucuz mesken, işçi evleri konusunda çalışmalara başlar³⁰(Demiriz, 2023). 1949’da Aşuroğlu’nun İstanbul’da Yuva Yapı Kooperatifi ile İnşaatçılar Küçük Sanat Kooperatifi Başkanı olduğunu da öğreniriz (Akşam, 1949, 30 Mart). Bu dönem, girişte de belirtildiği üzere ucuz mesken konularının yasal yönetsel düzeyde tartışılmaya başlandığı dönemdir. Henüz ‘yeni olan’ kooperatifçilik uygulamalarına yönelik eleştiriler getirilir. Suistimale açık bulunan yapısının halkı zarara uğrattığı konusunda gazetelerde görüş yazıları yayınlanır (Vâ-Nû, 1949). Mesken ihtiyacının çözümü için faydalı olabilecek kooperatiflere bu tür yazılar ile engel olunmaması adına, işin uzmanı olarak işaret edilen Seyfi Aşuroğlu ile yapılan bir ropörtaj yayınlanır. Henüz İşçi Sigortaları Kurumu’nun işçi yapı kooperatifçiliği konusundaki rolü yasal bir zemine kavuşmadan önce yapılan bu ropörtajda Aşuroğlu, dönemin mesken darlığı içinde, örnek teşkil edebileceği düşüncesiyle, başkanı olduğu ve o dönem için yeni bir tipte olan Yuva Yapı Kooperatifi hakkında bilgi verir:

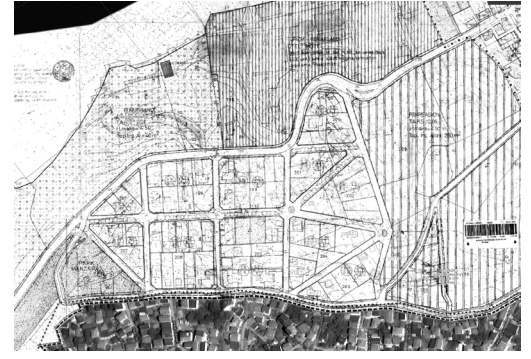
Bizde âza adedi mahdud değildir. Muayyen bir arsa üzerinde ev yapmak gayesi de yoktur. Yâni ortaklarımızın mevcut arsaları üzerine veyahut muhtelif semtlerde tedarik edilecek arsalar üzerine inşaat yapılmaktadır. Finans sistemimize gelince: Evi olmyan ortaklara, bina bedelinin yüzde 40’ını peşin vermeleri şartıyla; evi olanlar ise, yüzde 60’ını yine peşin vermeleri şartıyla, evleri derhal yapılır. Bu % 40’ı veya 60’ı peşin temin edemeyen ortaklar, İngiltere ve Amerika’da büyük muvaffakiyetlerle tatbik

edilen ‘Kolektif para biriktirme’ sistemiyle ev sahibi olurlar. Ve bu şekilde, ayda ancak 635 kuruş verebilen bir yurddaşın önünde de ev sahibi olmak imkânı açılır. (Vâ-Nû, 1949)

1947 yılında kurulan bu kooperatif, Aşuroğlu’nun 1925’ten itibaren, ucuz mesken konusunun çözümü için üzerinde durduğu yapı tasarruf sisteminin hayata geçirilebildiği ilk oluşumdur (Demiriz, 2023). Bauhaus yıllarından itibaren üzerinde durduğu ucuz mesken üretiminin yaygınlaşması ise İİSB bünyesinde 1950 yılında kurulan İİSB Yapı Kooperatifi ile birlikte olacaktır. Zira bu tarihte artık yasal yönetsel çerçevede bu üretimi teşvik edecek şekilde devreye girmiştir.

Bu birikimle kurulan İİSB Yapı Kooperatifi bünyesindeki işçi evlerinden biri olan Paşabahçe (Tekel) evleri de bu imkanlar dahilinde, işin uzmanı bir mimarın desteği ile gerçekleşmiştir. Bu örnek, yapıyı tasarlayanlar ve kullanacaklar (bu örnekte Paşabahçe işçileri) arasındaki diyalogu göstermesi açısından da önemlidir. Sonrası için buradaki deneyimin Paşabahçe işçilerine yol gösterici olduğu düşünülebilir. İİSB yapı kooperatifi 1953-1959 arasında Paşabahçe’deki faaliyetine devam eder; 81 ev 1959’da tamamlanır. Bu süreç devam ederken Paşabahçe Tekel İşçileri Yapı Kooperatifi kongre duyurusu yayınlanır (Cam-iş, 1955). Bu kooperatifin Paşabahçe Tekel bünyesinde kurulan yeni bir kooperatif olup olmadığı ya da faaliyete geçip geçmediğine ilişkin henüz yeterli bilgiye sahip olmamakla birlikte, bu girişim sonuçlanmadıysa dahi işçi yapı kooperatifi örgütlenmesi konusunda Paşabahçe Tekel Fabrikası işçileri arasında da bir hareketlilik olduğu görülebilir³¹.

1954 yılında inşasına başlanan ve Paşabahçe semtinde tamamlanan ilk işçi evleri olan İİSB Tekel Evleri de aynı dönemlerde Beykoz’da inşa edilen Beykoz Kundura İşçi Yapı Kooperatifi’nin ilk yerleşimine benzer biçimde, tek katlı (kimisi araziye oturumu dolayısıyla bodrum kat üzeri tek kat olacak şekilde) bahçeli evler olarak planlanmıştır (Resim 11). Bahçeler erken dönemin kooperatifçilik uygulamalarından başlayarak işçi hanesine ekonomik bir katkı sağlayacağı gerekçesiyle mekânsal örgütlenmenin merkezindedir. Örneğin, henüz 1940 yılında Tan Gazetesinde ‘Ucuz evler nasıl yapılmalı?’ başlığı altında Seyfi Aşuroğlu, bahçeli ev tipinde kazancın yüzde kırkının evlerin faiz ve taksitine tahsis edilebileceğini yazar. Zira ona göre kişi başına 50 metrekarelik bahçe ‘o ailenin sebze, meyva, yumurta ihtiyacını tamamen, et ihtiyacını da kısmen temin etmiş

Resim 11. Paşabahçe Tekel Fabrikası İşçileri için İİSB İşçi Yapı Kooperatifi Evlerinin Yerleşimi (İlk yerleşim planına ulaşılamadığı için, 22.07.1983 Boğaziçi Öngörünüm, Geri Görünüm, Etkilenme Bölgeleri Uygulama İmar Planı’ndan takip edilmiştir) (İBB, 1983)

olur. Bu masraflar da aile bütçesinde, kazancın en aşağı yüzde yirmisini teşkil eder’ (Aşuroğlu, 1940). Öte yandan ilk etapta tamamlanan İİSB Tekel evleri, bahçe içinde müstakil evden farklı olarak, yukarıda aktarıldığı üzere ikiz ev düzeninde tasarlanmış ve uygulanmıştır. Aşuroğlu, Tan gazetesindeki aynı yazısında, tek evlerin en ‘ideal’ fakat pahalı, sıra evlerin en ‘kötü’ fakat ucuz çözümler olduğunu, bu iki yapı tipinin arasında bir yerde ‘çift ev’ çözümünün bulunduğunu ve buraya yönelmek gerektiğini yazar (Aşuroğlu, 1940). Aşuroğlu’nun, bu anlayışı Paşabahçe’de de sürdürdüğü görülür³². Alanda yapılan görüşmelerde, ilk yapılan evlerin ikiz ev olduğu ancak sonradan inşa edilenlerin bir kısmının müstakil tek ev ile üçlü sıra ev şeklinde yapıldığı ifade edilmiştir (Yusuf, 4 Temmuz 2025 tarihli kişisel görüşme).

Ayrıca bu alanda kooperatif binası olarak yapılmış iki katlı bir yapı da bulunmakta olup, kooperatif lağvedildikten sonra içindeki dokuz dairenin satıldığı aktarılmıştır (Yusuf, 4 Temmuz 2025 tarihli kişisel görüşme). Bu yapının kooperatif örgütlenmesinin devamı öngörülerek inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir. Yine işçi evleri yerleşim alanı içinde okul yapılmak üzere yer bırakılmış olmasına rağmen 12 Eylül 1980 darbesini takiben bu alanın da parsellenecek satıldığı ifade edilmiştir (Yusuf, 4 Temmuz 2025 tarihli kişisel görüşme). Bu anlamda planda öngörülen ortak kullanım alanlarının hayata geçemediği izlenmektedir.

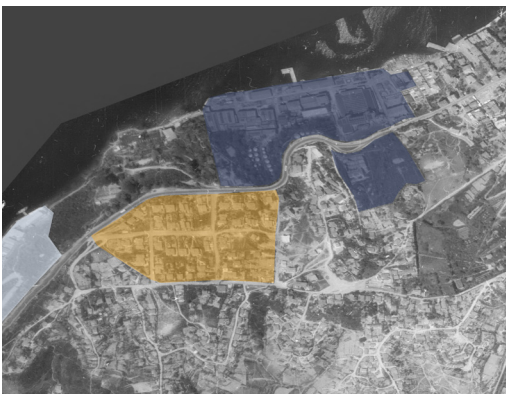
Paşabahçe Tekel İİSB işçi evleri araziye yerleşimi açısından; Kuzeyde Çubuklu-Paşabahçe Sahil Yolu ile Güneyde Karagözsırtı Caddesi arasında bulunur. Burası sırtını Karagözsırtı Caddesi’nin oluşturduğu tepenin, Kuzeye ve dolayısıyla Boğaz’a bakan yamacdır. Daha önce

de vurgulandığı gibi bu alan, Tekel Fabrika yerleşkesinin yakın komşuluğunda yer alır. Ayrıca yakın çevresinde Osmanlı döneminden aktarılan Belediye Gaz Depoları alanı ile Cumhuriyet döneminde kurulan Çubuklu Petrol Ofisi tesisleri de bulunur (Resim 12).

Yerleşim gridal düzendedir, bu haliyle Çiğdem Mahallesi'ndeki gecekondular konut dokusundan ayırt edilebilir. Çiğdem Mahallesi, takip eden bölümde ele alınacak Gümüşsuyu Mahallesi gibi, Paşabahçe semtinde daha geç gelişen bir gecekondular mahallesi'dir. İİSB kooperatif evleri inşa edilmeden önce bu alanda az sayıda evler bulunsaydı da mahalle denebilecek bir yerleşim henüz yoktur. Bu alanda yerleşim dokusu zamanla İİSB işçi evlerini takip ederek gelişir. Öte yandan komşu gecekondular evleri, İİSB işçi evlerini doku anlamında kısmen takip ederek gelişirken, İİSB evleri de zamanla içinde bulunduğu gecekondular mahallesi'nin mekân üretim süreçlerini tekrarlayarak dönüşür (Resim 13).

Dolayısıyla 1930'lardan başlayarak hakim yerleşim dokusu gecekondular olarak gelişen semtte, erken dönemde üretilen kooperatiflerin çeşitlilik değilse de esneklik anlamında gecekondularla benzerliği olduğunu söylemek gerekir. Bahçe içinde tek ya da iki katlı olarak üretilen erken dönem işçi kooperatif evleri Paşabahçe'de zaman içinde kat eklemek, bölüm eklemek süreçlerinden geçer. Yusuf da İİSB Tekel evlerinden birini nasıl aldıkları ve 3 nesil nasıl genişlettiklerini aktarır:

Dedem Tekel'e girdiği zaman, Tekel'in sendika yöneticilerinden biri almıştı, dedem ondan almıştı (1970 gibi). Hatta taksitleri ödemeye ömrü yetmiyor, bu yokuşta kalp krizinden vefat ediyor. Babam onun yerine Tekel'e giriyor...

Resim 12. 1968 yılı ortofoto görüntüsü üzerinde İİSB Yapı Kooperatifi Tekel işçi evleri, yakın komşuluğunda Paşabahçe Tekel İspirto ve İçki Fabrikası ve Çubuklu'ya doğru kıyıda Belediye Gaz Depoları (T.C. Harita Genel Müdürlüğü, t.y.)

Resim 13. İİSB Tekel İşçi Evleri, sokak-bahçe-konut ve Boğaz ilişkisi, Karagözsirtı/Çiğdem Mahallesi (Fotoğraf: Ceylan, 2019)

Bu Tekel işçi evleri tek kat, 80 metrekare 2+1 evdir. Hepsi aynı, standarttır. Burası sonradan ek olarak 1975'te yapıldı. Biz kiraya çıkacaktık. 3 aile bir evde oturuyorduk. Zor olur bahçeye bir ev yapalım dedik. 3 odalı bir ev yaptık. Sonra bir oda ilave ettik. Sonra ağabeyim evlenecekti, 1994'te de en üst katı yaptık. Beykoz'da böyle gidiyor bu evler. (Yusuf, 9 Aralık 2019 tarihli kişisel görüşme).³³

Gecekondular, mekânsal örgütlenmesi bakımından bireysel ve kolektif bir yaratıcı çözüm sürecine işaret eder. Öte yandan bahçe içinde tek katlı konutlar olarak tasarlanıp uygulanan ilk dönem kooperatif evlerinin mekânsal yapısı da ihtiyaca göre farklılaşma esnekliğini barındırır. Paşabahçe'de mekânın üretiminin belirgin unsurlarından olan ve özellikle gecekondularla cisimleşen esneklik ve dönüştürülebilirlik, farklı koşullarda üretilen bu yapı kooperatifi konutlarında da kısmen izlenebiliyor. El değiştirme olmayan yapılarda da zaman içinde kuşaklararası ihtiyaca yönelik kat eklemeleri ve Yusuf'un aktardığı üzere bahçe içine yeni yapı inşa etmek şeklinde genişlemeler görülüyor.

Alanın bugünkü dönüşümü ise, diğer örneklerden farklılık gösterir. Deri Kundura işçi kooperatif evlerinde, yapılara kat ekleri yapıldıysa da yerleşim, ana karakterini sürdürmektedir. Ancak İİSB Tekel işçi evleri, sahil yolu üzerinde, doğrudan Boğaz'a bakışı bulunan ve bu anlamda Beykoz örneğine göre daha 'göz önünde' bulunan bir yerdedir. Bu alanın tepe sınırını oluşturan Karagözsirtı Caddesi aynı zamanda Boğaziçi Öngörünüm sınırındır. Ancak alan, öngörünümde bulunmasına rağmen daha keskin bir dönüşüm geçirmektedir.

1980'lerden itibaren Boğaziçi'ni kapsayan yasal düzenlemelerle birlikte sanayinin Boğaziçi'nden taşınması ve sanayi alanlarının

turizm işleviyle planlara işlenmesiyle başlayan süreçte Paşabahçe Tekel İçki Fabrikası alanı ve Paşabahçe Çubuklu arası kıyı hattında farklı dönemlerde inşa edilmiş bulunan depolama alanları da dönüşüme konu olur. 1990'ların ortalarına gelindiğinde eski Paşabahçe gümrük ve depolarının turizm, eğlence işlevine dönüşümü tamamlanır. Çubuklu'da Petrol Ofisi tarafından işletilen depoların bulunduğu kısım ise, Petrol Ofisi'nin özelleştirilmesini takip eden birkaç yıl içinde İBB meclisinde turizm işlevi ile satışa çıkartılmak üzere gündeme alınır (Yaman, 2011). Ancak bu girişim, itirazlar ve hukuki süreç dolayısıyla kesintiye uğrar. 2019 yılında İBB yönetiminin değişmesinin ardından İBB Miras eliyle başlatılan girişim sonucunda eski Petrol Ofisi dolum tesisleri korunarak, kamusal kullanıma açık bir rekreasyon alanı olarak yeniden işlevlendirilir ve 2024 yılında Çubuklu Silolar adıyla açılışı yapılır (İBB Miras, 2024). Paşabahçe Tekel İçki Fabrikası ise görece daha uzun bir zamana yayılan çetrefilli bir özelleştirme ve dönüşüm sürecinden geçer. Tekel'in alkollü içkiler bölümünün satışı 2004 yılında gerçekleştirilir ve Paşabahçe Fabrikası'nda küçülmeyle birlikte üretim Mey İçki adı altında sürdürülür. Ancak yeniden el değiştiren tesislerde 2006 yılında üretim bu kez tamamen durdurulur (Sol, 2007). Ardından Paşabahçe'deki Tekel arazisi, üzerindeki taşınmazlarla birlikte, bu kez turizm ve konaklama işlevi doğrultusunda ihaleye açılır ancak bu sürecin tamamlanması da 2012 yılına uzanır (Cumhuriyet, 2012). İhaleyi kazanan firma, 2013 yılı itibarıyla fabrika tesislerini yıktırır ve Paşabahçe Tekel arazisi üzerinde otel inşaatını başlatır.

Ancak yıkımın ardından geçen 10 yılı aşkın sürede inşaat, hafriyat aşamasında kalır. 2025 yılı itibarıyla ise bu alandaki inşaat çalışmalarının yeniden başladığı gözlenmektedir.

Yukarıda kısaca değinilen süreçlerin sermaye açısından kesintili ve çetrefilli işleyişine karşın, eski Paşabahçe Tekel Fabrikası ile devamında Paşabahçe ve Çubuklu arasında uzanan gümrük ve gaz depolarını barındıran bu alan, Boğaziçi'ni kapsayan planlardaki turizm ile işlevlendirme kararlarının, 1980'lerin ortalarından başlayarak uygulamada karşılık bulduğu ilk alandır. Buna paralel olarak buradaki konut alanlarında arsa spekülasyonu ve el değiştirmelerin daha yoğun gerçekleşmiş olması da olasıdır. Bugün, eski işçi evleri dokusu içinde, kapısında güvenlik kulübesinin bulunduğu yüksek duvarlı müstakil lüks konutlarla karşılaşmak mümkün (Resim 14). Başka bir deyişle burada aynı yapı adasında kooperatif evi, zaman içinde eklenmiş ihtiyaca yönelik birimler ve güvenli müstakil evler birlikte bulunuyor. Kooperatif evleri yerleşiminin devamında ise eski Tekel Fabrikası'nın işçilerini hala barındıran Karagözsırtı/Çiğdem gecekondu mahallesi uzanıyor. Bu mahalle de tıpkı Tokatköy Mahallesi gibi kentsel dönüşüm alanı olmasına karşın burada henüz büyük ölçekli bir dönüşüm başlamış değil. Kentsel dönüşüm alanı olan Çiğdem Mahallesi'nde, mahallelinin, dernek çatısında örgütlenerek buna karşı etkin bir mücadeleyi sürdürüyor oluşu, belki de yanıbaşlarındaki fabrika ve depolama alanlarının uzun zamana yayılan dönüşümüne an be an tanıklık etmiş olmalarındandır. Mahalleli, yaşam çevresinde kalmak iradesini korumaktadır.

Resim 14. Bugün üzerinde otel inşaatı devam eden eski Tekel Fabrikası alanı, ve arkasında yükselen yamaçta kısmen İİSB Tekel İşçi Evleri, aralarda el değiştirerek yenilenen ve yüksek duvarlarla çevrelenen tekil villa konutlar (Fotoğraf: Ceylan, 2019)

Paşabahçe Şişecam Fabrikası İşçileri Yapı Kooperatifi, Gümüşsuyu Mahallesi

Paşabahçe Şişecam Fabrikası, bu çalışmada anılan diğer iki fabrikadan farklı olarak kamu destekli, imtiyazlı ve fakat özel bir girişim olarak İşbankası tarafından kurulmuştur. Burada işçilerin çalışma ve sosyal hakları ise 1960'lara dek, KİT statüsündeki fabrikalardan daha aşağıda seyrederek. Sendikaların grev hakkını elde etmesinden sonra ise fabrika, ilki 1966 yılında olmak üzere çok sayıda greve sahne olur. Dolayısıyla burada sendikal etkinlik bir tür hayatta kalma meselesi gibi işler. Sendikal alanda mücadele yürüten işçilerse özellikle erken dönemlerde kooperatif örgütlenmelerinde de etkin olurlar.

Fabrika işçileri arasında ilk yapı kooperatifinin kuruluşu İstanbul Cam Sanayii İşçileri Yapı Kooperatifi adıyla 1954 yılında gerçekleşir (Cumhuriyet Arşivi, 1954). O dönemde sendikanın yayın organı olan Cam-iş gazetesinde de yapı kooperatifinin kuruluşu, Cemil Gider imzasıyla ve 'ferdin yapamadığını cemiyet halinde yapmak' temasıyla işçilere müjdelendir (Gider, 1954). Kooperatif içinde adı geçen kişiler aynı zamanda sendikacılar; kooperatif başından beri sendika ile organik bağ içinde kurulur, gelişir. Kuruluş aşamasında kooperatif yöneticilerine suçlamalar da yöneltilir. Bunun üzerine Cam-iş gazetesinin aynı sayısında, kooperatif başkanı Cemal Altınay'ın suçlamalara cevap olarak yazılmış mektubu yayınlanır (Altınay, 1954). Kooperatifçilik ilk zamanlarından başlayarak spekülasyona açık bir mekanizma olacaktır. Tam da bu sebeple, sendikanın yayın organı olarak Cam-iş gazetesi bu çatışmanın izlerini takibe olanak verir. Buradan da görülecektir ki yapı kooperatifinin vereceği ilk sınav, işçiler arasındaki meşruiyetini sağlamak yönünde olur.

Öte yandan cam işçilerinin bu ilk yapı kooperatifi, işçiler arasındaki çatışma yanında, faaliyete geçme süresince ekonomik, bürokratik birçok engelle karşılaşır. Yapım süreci kolaylıkla ve pürüzsüz ilerlemeyecektir. Burada değinilen Beykoz Kundura ve İİSB Tekel kooperatiflerinden farklı olarak Cam İşçileri Yapı Kooperatifi, doğrudan kurum, fabrika, ya da İİSB desteği olmaksızın çalışmalarına başlar. 1954 yılında kuruluşu onaylanan kooperatif, kısa sürede üyelikleri topladıktan sonra uygun arsa arayışına başlar:

Bir müddetten beri kanuni formalitelerini tamamlamakta olan kooperatifimiz idare heyeti son aldığı bir kararla işçi evleri inşaatı için

arsa meselesini ele almış ve tetkiklerine başlamıştır. Umumi kanaat alınacak arsaların fabrika civarında ve Paşabahçe içinde olmasıdır. Tetkik yapılmakta olan arsalar Mektep çayırı, sinema bahçesi karşısındaki bağ, Fıstıkaltı, Şel civarındaki arsalar ve yine yakın civarda birkaç arsadır. Bu arsaların tetkikinden sonra kooperatif ortakların vereceği karar üzerine arsalar alınmış olacaktır. (Cam-iş, 1954)

Yukarıda sendika yayın organında yayınlanan bu kısa haber metninde, İdare Heyeti ortak kararın Paşabahçe içinde kalınması olduğunu söylerken arsa seçeneklerinin bu minvalde inceleneceğini ve ortakların kararına sunulacağını duyurur. Henüz kuruluşunda suçlamalara cevap yazmak durumunda kalan kooperatif yöneticilerinin süreci şeffaf yürütmek istediği düşünülebilir. Eylül 1954'te kooperatifin İstanbul Şişe ve Cam Sanayii İşçileri Yapı Kooperatifi adıyla 40 üyesi ile tescillendiği duyurulur. Sendika da, kooperatifin başlangıç faaliyetleri için maddi destek sağlar (İstanbul Şişe ve Cam Sanayii İşçileri Sendikası, 1954). Kooperatif 27 Mart 1955'te sendika binasında ilk kongresini gerçekleştirirken ana gündem tetkik edilen arsalar olur. Arsanın satın alınması ise Nisan 1957'yi bulacaktır. Fabrika yakınında, 20.269 m2 büyüklüğünde Sultaniye Çayırı mevkii Beykoz Shell arazisi yanındaki şahsa ait bahçe, 1957 yılı sonlarında kooperatif tarafından İşçi Sigortalı Kurumu'ndan temin edilen kredi ile alınır (Cam-iş, 1958a). Ocak 1958'de, Tapu dairesi işlemleri, parselasyon ve ev planları hazır olduğunda inşaatla başlanacağı duyurulur (Cam-iş, 1958b). Nisan 1958'de, başlangıçta 40 olan üye sayısının 60'a çıktığı görülür. Öncelikle 60 ortağa ev yapılacağı ve yine arsa bulunması halinde, müracaatı bulunan sigortalı kimselere de ev yaptırılabilceği ilan edilir (Cam-iş, 1958a).

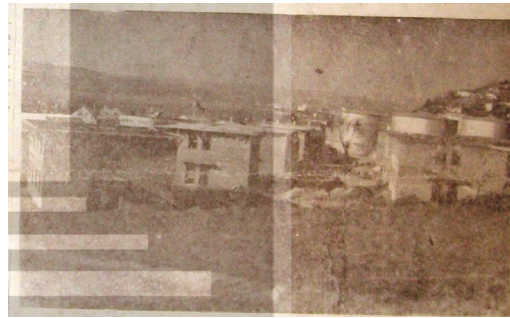
1960 yılına gelindiğinde, nihayet yapı kooperatifinin kuruluşundan yaklaşık 6 yıl sonra, ilk etap evlerin temeli atılır. Burada Şişecam Fabrikası'nın desteği, fabrika bünyesinde çalışan İnşaat Mühendisi Şükrü Harsa'nın işçi evleri'nin inşaat kontrol amiri olarak görevlendirilmesi aracılığıyla olur. Takip eden yıllarda farklı kooperatifler için de fabrika mühendisleri kontrol işlerinde görevlendirilebilecek, fabrikanın depoları kooperatifin inşaat malzemeleri için kullanılabilir ve dönemin fabrika müdürleri, umum müdürleri temel atma ve kura çekme törenlerinde görüleceklerdir.

Şükrü Harsa, fabrikada mühendis olarak görevi yanında şirketin Şişe-Cam dergisinde yazar, fabrikanın eski mensuplarıyla yaptığı röportajla-

rı burada düzenli olarak yayınlar. Daha sonraları ise sendikanın yayın organı Cam-iş Gazetesinde yazmaya başlar. Harsa, Cam-iş'te yayınlanan bir yazısında, yıllar sonra inşaatına başlanmış ve evler yükselmeye başlamışken ekonomik zorluklar nedeniyle durma noktasına gelen işçi evlerinin sürecini hicveder. Bu yazı aracılığıyla ilgisizlikleri dolayısıyla Sigorta Teşkilatı ile Emlak Bankası'nı eleştirir ve inşaatına başlanan evlerin tamamlanabilmesi için çağrıda bulunur (Harsa, 1960). Cam-iş'in aynı sayısında, 1960 yılı Aralık ayı itibarıyla inşaat aşamasında kalan söz konusu ilk etap işçi evlerinin fotoğrafı da ilk sayfada yer alır (Resim 15).

İnşaat, temelde ekonomik zorluklar, tamamlayıcı kredi alımında yaşanan sorunlar dolayısıyla 3 yıla yakın sürer ve nihayetinde ilk etap evler tamamlanarak sahiplerine kura ile teslim edilir. Diğer iki örnekteki desteği görmeyen bu kooperatifin kuruluşu ile ilk etap inşaatların tamamlanması arasında 9 yıl gibi bir süre geçecektir. Ardından diğer etapların inşaatına da başlanır. İnşaat sahasının halihazırda yaşadıkları yere yakınlığı ile işçiler ve işçi aileleri uygulama sürecini takip edebilmektedir. İnşaat sahası, çocuklar içinse oyunu da içeren heyecanlı bir bekleyişin alanı olmaktadır. Resim 16'da kooperatif ortağı işçilerden birinin oğlu, ilk etabın tamamlanmasının ardından başlayan inşaatla, sonradan oturacakları evin temel betonunu döken usta ile beraber görülmektedir.

Paşabahçe Şişecam Fabrikası işçileri kooperatif evleri nihayet, Beykoz Deri Kundura işçileri ikinci kooperatif yerleşimi ile eş zamanlı tamamlanmış olur. Burada Sümerbank'ın arsa ediniminde destek verdiği ve fabrikanın hemen yanında uygun arsaların bulunduğu Deri Kundura İşçi Yapı Kooperatifi örneğinden farklı olarak uygun arsanın kooperatif idare heyeti tarafından aranıp bulunması, parselas-

Resim 15. Cam-iş gazetesinde yayınlanan fotoğrafta Şişecam İşçileri Kooperatif Evleri inşaat sahasının Aralık 1960 itibarıyla durduğu işaret ediliyor, arka planda Beykoz Shell Depoları sahası görünüyor. (Cam-iş, 1960)

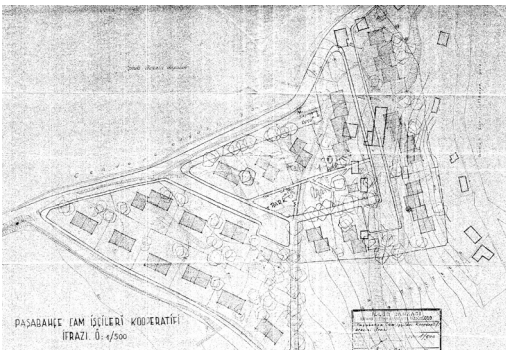
Resim 16. 1960'larda kooperatif ortağı işçinin oğlu, sonradan oturacakları evin inşaat sahasında şantiyede görevli usta ile. Arkada ilk etapta tamamlanan evler, onun arkasında Beykoz Shell Depoları ve onun da arkasında Karlıtepe sırtlarında gecekondular. (Fotoğraf: Anonim. Bülent Gür Arşivi'nden izinle kullanılmıştır)

yon benzeri idari işlemlerin tamamlanmasının daha uzun sürdüğü görülür. Takip edilebildiği üzere, İşbankası iştiraki olan Paşabahçe Şişecam Fabrikası'nın işçi yapı kooperatifine desteği çok sınırlı kalmıştır. Paşabahçe Tekel Fabrikası da kamu işletmesi olmasına karşın işçi evleri konusundaki desteği Şişecam Fabrikası gibi oldukça sınırlıdır. Bu durum, Paşabahçe'nin her iki fabrikasının da bitişğinde, sınırların ev-işyeri arasında silikleştiği mahallelerin, esasında tüm bir Paşabahçe semtindeki yeriyile ilişkilendirilebilir. Fabrikalar, işçinin yeniden üretim maliyetinin taşıyıcısı olarak Paşabahçe'deki gecekondular alanlarından ve buradaki ilişki ağlarından azami ölçüde yararlanırlar.

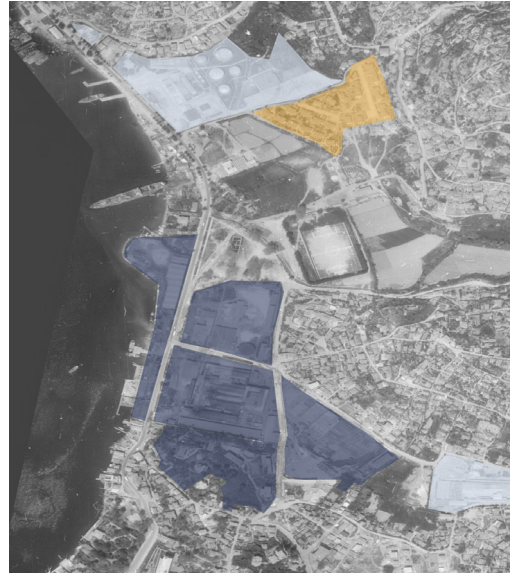
Şişecam işçilerinin kooperatifi, Gümüşsuyu Mahalle sınırları içinde Sultaniye mevkiinde, Paşabahçe-Beykoz sahil yolundan, kuzeydoğu yönüne doğru ayrılan, bugünkü adıyla Şehit Bülent Kocabıyık Caddesi ile Sultaniye Caddesi arasındaki geniş alanda yerleşir. Diğer örneklerde olduğu gibi kooperatif arsası, üye işçilerinin işyeri olan fabrikanın, Şişecam Fabrikası'nın, yakın komşuluğunda bulunur. Fabrikayla arasında, mevkiiye de adını veren tarihsel geniş Sultaniye Çayırı yer alır. Arsanın Kuzeybatı komşuluğunda, kooperatif kurulduğunda işler durumunda olan eski Beykoz Shell Depoları bu-

lunur. Bu arsa, diğer örneklerden farklı olarak, hem en merkezi hem de topoğrafik açıdan erişilebilir durumdadır. Merkezi konumdaki bu arsa üzerinde ise halihazırda gecekondular bulunur. Kooperatif evleri katmanı bu örnekte kendinden önceki gecekondular katmanını silerek kendisine yer açacaktır. Bu çakışma kooperatif yerleşiminin 1958 tarihli Mevzii İmar Planı'ndan da takip edilebilir (Resim 17). Sahadaki görüşmelerde aktarıldığı üzere kooperatif üyeleri inşaata başlayabilmek için, yıkım ekiple riyle birlikte gecekonducuları alandan çıkarmaya giderler. Takip eden günlerde inşaat başlayacaktır. Bu an, işçi konutu olarak gecekondunun sakinleri ile işçi yapı kooperatifi üyelerinin mülkiyet üzerinden karşı karşıya geldiği durumun en belirgin deneyimlendiği anlardan biri olarak görülebilir. Formel ve enformel, kayıtlı ve kayıtdışı ayrımının ötesinde, bu çelişki/çatışma bir yanıyla işyerindeki tabakalaşmanın da tezahürüdür. Zira beklenebileceği üzere ve sahadaki görüşmelerde de sıklıkla değinildiği biçimde kooperatife üye olmak, dahası bu örnekte olduğu gibi oldukça uzun zamana yayılan bu süreci sürdürebilmek, borçlanmayı karşılayabilecek ve işyerinde en az usta konumunda olan işçiler için mümkün olabilecektir. Ya da aynı hanede birden fazla kişinin fabrikada sürekliliği olan bir konumda çalışması ile (Nadire, 14 Aralık 2018 tarihli kişisel görüşme; Halis, 5 Kasım 2024 tarihli kişisel görüşme). Dolayısıyla bu boyutlarıyla işçi yapı kooperatifleri, tekrarlamak gerekirse, işyerindeki ayrışmanın konut alanlarına taşınması olarak da görülebilir.

Yerleşimin kendi içindeki mekânsal düzeninde, ikinci dönem Beykoz Deri Kundura işçileri yerleşimine benzer bir kademelenme arayışı görülebilir. Özel, yarı kamusal ve kamusal kullanımlar arasında geçişli mekânsal yerleşim söz konusudur (Resim 18). Burada 19 yapı kümesinde bitişik nizamda her biri 2 katlı ev-

Resim 17. Paşabahçe Cam İşçileri Yapı Kooperatifi Mevzi İmar Planı, Onay Tarihi: 22.11.1958 (İBB, 1958)

Resim 18. 1968 yılı ortofoto görüntüsü üzerinde Paşabahçe Şişecam Fabrikası İşçileri Yapı Kooperatifi, yakın komşuluğunda Paşabahçe Şişecam Fabrikası, Kuzeydoğusunda Beykoz Shell Depoları ve Güneyinde, Şişecam Fabrika alanının devamında Çukurçayır Tuğla Fabrikası (T.C. Harita Genel Müdürlüğü, t.y.)

ler ile toplamda 72 bağımsız bölüm bulunur. Ayrıca farklı etaplar halinde inşa edilen evler arasında farklı tipler de bulunur. Gümüşsuyu işçi evlerine komşu olan Zafer'in değerlendirmesine göre bu evler kısmen bitişik nizam olmakla birlikte ayrı hayatlara da imkan verir (Zafer, 18 Haziran 2022 tarihli kişisel görüşme). Ona göre söz konusu ilk dönem işçi evleri sosyal devlet modelini yansıtır ve bunun da Ruslara öykünme olduğunu düşünür. Evlerin hem bir arada ve hem de ayrı hayatlar yaşamaya olanak veren mekânsal organizasyonunu örnekler. Aktardığına göre, farklı zamanlarda yapıldığı için farklı tipte evler ortaya çıkar. Alt kattaki adada yer alan blokların hepsinin kapısı ayrıdır. Her dairenin bahçesi vardır. Burada alt kattaki dairelerin bahçeleri öndedir ve üst kattakiler de arka bahçeyi kullanır (Resim 19). Bu evler 80 metrekarede 3+1 olarak düzenlenmiştir. Üst kot yapı adasında ise 4 blokta 5 odalı daireler bulunur, burada bir daire 2 katta düzenlenmiştir. Üst kattaki bu evler batıya yönelimle deniz manzarasına açılır (Zafer, 18 Haziran 2022 tarihli kişisel görüşme). Zafer'in sosyal devlet modeli ya da Ruslara öykünme olarak ifade ettiği bu yerleşim düzeni, ortak mekânlarda ilişkilene, karşılaşmalara imkan verme, yapı ekonomisi sınırları içinde mekânsal çeşitliliğin arayışı ile mimarlık ve şehircilik alanında mekânın toplumsal üretimi bağlamında tartışılan temaları çağırıştır.

Resim 19. Şişecam İşçileri Yapı Kooperatifi ilk etap (alt kota yerleşen) evleri (Fotoğraf: Ceylan, 2022)

Şişecam İşçileri Kooperatif yerleşiminde, ölçeği itibarıyla farklılaşsa da benzerine yine Deri Kundura İşçilerinin ikinci yerleşiminde rastladığımız merkezi bir ortak alan vurgusu bulunur. Buradaki ortak alan yapı bloklarının ortasında bir park olarak düzenlenir (Resim 20). Bu park farklı kotlara yerleşen yapı kümeleri arasındaki geçişi de sağlar. Arsayı çevreleyen yollardan ortak park alanına bağlanan tali yollar bu yerleşimin, çevresindeki doku ile ilişkisini ve geçişliliğini artırır.

Araziye bu türden bir mekânsal düzende yerleşen Şişecam işçileri kooperatif evleri de Beykoz Kundura işçileri ikinci evlerinde olduğu gibi, yerleşim ölçeğinde özgünlüğünü büyük ölçüde koruyor. Boğaziçi öngörünüm bölgesinde yer alan bu evler Beykoz Kundura işçi evlerine göre daha bakımsız görünse de, evlere yaklaşıldığında mekânsal organizasyonundaki çeşitlilik arayışı fark ediliyor. Yapıların oranı, bahçe ve sokak ile kurduğu ilişki, araziye yerleşimi ile bir duyarlılık taşıdığı görülebiliyor. Diğer örneklerde olduğu gibi bu evlere de zaman içinde ihtiyaca yönelik çok sayıda tali ekleme yapılır. Ancak ön-

Resim 20. Parkın alt kottan görünüşü (Fotoğraf: Ceylan, 2018)

görünümde bulunmanın kısıtları dolayısıyla kat eklemesi görülmez. Yine de, eski cam işçilerinden, kooperatif üyesi Nadire, 1960'ların sonundaki emekliliğinin hemen ardından evini genişletmek üzere bir usta bulur. Belediyedekilerin tüm engellemelerine ve bitişik komşusunun itirazlarına karşın yol cephesine doğru evini genişletir (Nadire, 14 Aralık 2018 tarihli kişisel görüşme). Eklèmeler geniş bahçe içindeki tek katlı ayrıntı nizam evlerdekine göre, buradaki gibi ortak açık alan etrafında düzenlenmiş bir mekânda birbirini de seyreden evlerde daha büyük çatışma konusu olabilmektedir. Yine bu evlerde yaşayan Halis de bugün aynı yapı kümesinde özel kullanımda ve duvar ya da çit benzeri elemanlarla ayrılmış bulunan alanların özgün hallerinde böyle bir ayrım olmadığını vurgular (Halis, 5 Kasım 2024 tarihli kişisel görüşme). Genel kanı, özellikle aynı çatı altında altı üstlü oturup, ortak girişten ulaşılan özel ön ve arka bahçe kullanımlarında anlaşmazlıkların/çatışmanın daha çok olduğu yönündedir. Dolayısıyla planlama ve tasarımda öngörülen ortak yaşam alanlarının, tek başına, planlama aşamasında arzulanan ortak yaşamı inşa etmesi mümkün olmamış görünür.

Öte yandan yazının girişinde Kessler'den (akt. Tekeli, 2012) alıntılanan, kooperatifçiliğin müşterek tasarruf, müşterek yapım, müşterek arsa mülkiyeti ilkeleri işlemeden, bu türden bir ortaklığın sürdürülmesinin de mümkün olamayacağı anlaşılabılır. Zira inşaatın tamamlanmasının ardından kooperatif lağvedilerek bireysel mülkiyete dönüldüğünde, kooperatifin kuruluşundaki ortaklık zeminini de dağılmış olur. Oysa kurulan kooperatif örgütlenmesinin devamlılığı, burada anılan türdeki çatışmaların müzakeresinin edilebileceği, sosyal yaşam çevresini dönüştürebilecek imkanları da barındırır.

Yine de işçi yapı kooperatiflerinde, diğer yapı kooperatiflerinden farklı olarak, hele de Paşabahçe gibi işyeri ve konutun arazinin sürekliliğinde konumlandığı, işçilerin işyerinde ve sendikalarda yan yana bulunduğu koşullarda bu türden bir müşterek zeminin kurulmasının görece daha mümkün olduğu düşünülebilir. Ancak burada da fabrika kapanmaları ardından konut alanlarındaki el değiştirmelerin arttığını hatırlamak gerekir. Burada dikkati çeken başka bir durum, şüphesiz tek koşul olmamakla birlikte, geniş bahçe içinde ayrıntı düzendeki evlerin, ister kooperatif ister gecekondolu olsun, kuşaklararası ihtiyaçlara göre

genişlemeye imkan verdiği ölçüde alanda yaşamın sürebildiği, el değiştirmenin daha az olduğudur.

Şişecam işçileri yapı kooperatifi yerleşimine bugünden bakıldığında, yerleşimin çoğunlukla özgün karakterini koruduğu, konut işlevini de sürdürdüğü görülür. Alanın yakın komşuluğundaki Şişecam Fabrikası 2002 yılında burada üretimin durdurulmasından bu yana herhangi bir uygulamaya konu olmamış, görünürde kendi haline bırakılmıştır. Fabrika yapıları ise harabeleşerek varlığını sürdürmektedir (Resim 21). Yine alanın komşuluğunda bulunan ve özel mülk olan eski Çukurçayır Tuğla Fabrikası, Cam Fabrikasından çok daha önce kapanmış ve harabeleşme sürecinde neredeyse tamamen yıkılmış olmasına karşın görünürde o da kendi haline bırakılmıştır. Eski Beykoz Shell Depolarının olduğu alan ise bugün semtin idari merkezine dönüşmüş olarak Beykoz Belediye binası ve bağlı birimlerini barındırmaktadır. Şişecam işçilerinin kooperatif evleri arasından işlev değişikliğine uğramış az sayıda birim de harita ve hukuk bürosu gibi işlevlerle kullanılmaktadır. Alanda bu anlamda el değiştirmeler olmakla birlikte, eski işçilerin çocuklarından da bu alanda yaşamaya devam eden kişiler bulunmaktadır. Bu bölümde anılan eski fabrika işçisi Nadire, kooperatifin üyesi ve oturduğu evin ilk sahibidir. Halis ise kendisi de fabrikadan emekli olmakla birlikte, oturduğu ev esas olarak babasının kooperatif üyeliğiyle edindiği evdir.

Bu anlamda kısmen bugüne taşınan sosyal, ekonomik ve mekânsal bir süreklilikten bu

örnekte de bahsetmek mümkündür. Beykoz Kundura işçi evlerinde olduğu gibi Paşabahçe Şişecam işçi evleri de araziye yerleşim, açık, kapalı ve özel, yarı kamusal alanlarının dengesi ile üretildiği dönemin özgün örneklerinden biri olarak çevresindeki sık gecekondu dokusu ile birlikte varlığını sürdürmektedir.

Sonuç

Kooperatifler, tüketim ve üretim kooperatiflerinden, konut kooperatiflerine dek uzanan ‘müşterek’ etkinliklerin kurulabileceği zeminlerdir. Güçsüz kesimlerin, çalışmada alıntılındığı gibi ‘ferdin yapamadığını cemiyyet halinde yapmak’ (Gider, 1954) üzere bir araya gelerek kurduğu örgütlenme modelleri olarak ortaya çıkan konut kooperatifleri, Türkiye bağlamına daha çok halihazırda belirli sermayesi olan üst-orta gelir grubu tarafından ayrıcalıklı konut üretimi için tercüme edilmiştir. Özellikle göçle büyük kentlere gelen işçilerin artan konut sorununa çözüm olarak, sigortalı işçiler için ucuz konut üretiminde yapı kooperatifçiliğini özendirecek düzenlemeler 1950 yılından itibaren uygulamaya konur. İşçi yapı kooperatifleri de, sigortalı işçiler tarafından birer birer uygulamaya geçirilir. Kooperatifçilik bu dönemde bir yandan işçi meskeni meselesine bulunacak bir çözümdür; fabrikaların işgücü devrini çözmesinin, işçi denetiminin aracı olarak araçsallaştırılır. Öte yandan işgücü devrinin çözümü konusunda daha erken dönemlerden başlayarak benzer işlevi gören gecekondu alanları, kooperatiflerin yaygınlaşmadığı ölçüde genişleyerek büyümeye devam eder.

Kent yazınında gecekondu söz konusu olduğunda, gecekonduyu üreten, onu kullanan, dönüştüren, onun için çeşitli düzeylerde mücadele ederken çatışma ve dayanışmayı bir arada deneyimleyen gecekonducunun etkinliği vurgulanır. Zira bir çeşit mimarsız mimarlık, plansız şehircilik örneği olarak kabul edilen gecekondu, mekân üretimi tartışmalarında bu yanıyla fail etkinliğinin daha belirgin olarak altının çizilebildiği bir olgudur. Yapı kooperatifleri açısından ise daha geçerli yaklaşım, belirli bir nitelik, üslup, dönem özelliği gösterenlerin özellikle mimar ya da plancıların yaratıcı etkinliğine vurgu yapılarak ele alınmasıdır.

Oysa yapı kooperatifleri, meselelerin ‘müş-

Resim 21. Paşabahçe Şişecam Tesislerinin 20 yıla yayılan 'harabeleşme'si; sahil yolundan fabrika alanına bakış, arka yamaçlarda geç dönem Paşabahçe gecekonduları (Fotoğraf: Ceylan, 2022)

tereken' çözülmesi adına potansiyel bir zemin sunar. Ve bu kooperatif örgütlenmesinde, kooperatif üyeleri konut üretim sürecinin çeşitli aşamalarında birbirleriyle, araziyle, çeşitli kurumlarla, teknik uzmanlarla, işyerleriyle kurdukları ilişkilerle etkinlik gösterirler. Kooperatif çatısı altında kimi zaman dayanışarak, kimi zaman çatışarak, belli ölçülerde müzakere ve mücadele yürütürler. Burada, konutta yaşayacak olanlar konutu tasarlayan ve uygulayan teknik uzmanlarla bir araya gelirler. Bu yanı sıra konut üretiminde kooperatif modeli, planlama, tasarım ve uygulamada dar gelirli gruplar için katılımcılık ilkelerinin hayata geçirilebileceği bir potansiyel de sunar. Bu potansiyelin gerçekleşmesi, Türkiye bağlamında sınırlı olmuştur. Kurlangıç (2024), konut sorununa toplumsal bir sorun olarak yaklaşan kısıtlı örneklerden 1970'lerde hayata geçirilen iki proje üzerinden, konut kooperatiflerinin dar gelirli için adil ve demokratik bir konut üretim modeli olma potansiyelini tartışır. Bu toplumsal mimarlık deneylerinden hareketle kooperatifçiliği bugünün koşullarında yeniden düşünmek, potansiyelini hatırlamak ve uygunlaştırmak önemli görünmektedir.

Bu yazı Boğaziçi'nde Beykoz ve Paşabahçe'nin, fabrikalar etrafında gelişen yerleşimler olarak, giderek işçi semti karakteri kazandığı tarihsel-toplumsal bağlam içinde, işçi semti katmanlarından birinin -erken dönem işçi yapı kooperatiflerinin- izini sürmek üzere kaleme alındı. 1950-1965 yılları arasında hayata geçirilen bu kooperatifler, bu dönemde bölgede faaliyette bulunan üç büyük fabrikanın işçileri tarafından ya da bu işçiler için örgütleniyordu. İşçilerin, konut üretimi için örgütlendiği kooperatiflerde, sürecin diğer failleriyle karşılaşma koşulları ve bu koşulları nasıl uygunlaştırdıkları dönemin süreli yayınlarından takip edildi. İşçi yapı kooperatifleri deneyimi, bu kaynaklar aracılığıyla, odağındaki işçi faillerin etkinliğini takip edebilmeye olanak verdi. Bu deneyim üzerinden işçiler dönüştürücü faillik kapasiteleri ile ele alındı. Böylelikle Beykoz ve Paşabahçe'de hem işçilerin hem de mekânın birbirini nasıl etkilediği ve dönüştürdüğü üzerinden bir değerlendirmeye kapı aralandı. İncelenen üç yapı kooperatifi tarafından üretilen dört işçi konut yerleşimi, çeşitli özellikleri açısından Tablo 2'de bir arada verilmek-

tedir. Beykoz ve Paşabahçe'nin erken dönem yapı kooperatifleri katmanının ele alınmasında bir başlangıç olarak görülen bu tablonun, yeni tarihsel malzemelerle genişletilmesi ve benzerleriyle karşılaştırılabilecek bir zeminin oluşması beklenmektedir. Olası gelecek çalışmalarda burada bir serimi yapılan erken dönem işçi yapı kooperatifleriyle ilgili yeni malzemeleri ortaya çıkarmak, buralarda kurulan ve dönüşen toplumsallıkları farklı kavramlar üzerinden tartışmak mümkün olabilir. Buralardaki dönüşüm, yapı tespitleri ile detaylı olarak belgelenebilir. Öte yandan erken dönem örneklerinden sonra Paşabahçe Şişecam ve Tekel işçilerinin yine bu semtlerde ve kentin farklı yerlerinde kurduğu işçi yapı kooperatiflerinin takibi semtten başlayan fakat kent mekânına doğru genişleyen bir konut üretimi sürecinde, eski fabrika işçilerinin etkinliğini görmek açısından da ufuk açıcı olabilir. Bu durum, işyerinde başlayan örgütlenme sürecinin, konut odağında semte ve kente doğru genişlemesini de anlatır.

Çalışma boyunca işaret edilen karşılaşmalar ve ilişkilenmeler, işçilerin yaşantısında ve yaşam çevresinde birikmekte, mekân böylelikle örgütlenmektedir. Özellikle Beykoz ve Paşabahçe'deki gibi büyük fabrika kapanmalarını ard arda deneyimleyen ve işyeri-konut ilişkisinin alışlagelmişin dışında kesintiye uğradığı durumlarda, halihazırda peyzajın farklı katmanlarını oluşturan birikime yeniden bakmak, onun nerelerde kesintilendiği, nerelere evrildiği üzerine tartışmak, bu mekânların gelecek tahayyülleri için de önemli görünüyor. Bugün işçi yerleşimlerinin bir bütün olarak yıkıcı kentsel dönüşüm tehdidi altında bulunduğu Beykoz ve Paşabahçe'de, işçi yapı kooperatifleri, gecekonduyla beraber mekânın/emeğin hafızasının taşıyıcı unsurları olarak varlıklarını sürdürüyorlar, kısmen de olsa eski işçiler ve onların çocuklarının yaşamaya devam ettiği alanlar olarak.

Bu çalışmada anılan türden bir faillik kapasitesini hatırlamak, bugün içinden geçilen ve toplumun geniş kesimlerinin toplumsal eşitsizlikler karşısında kendisini güçsüz duyumsadığı koşullarda da anlamlı görünüyor. Bu anlamda tarihsel olarak farklı deneyimlerin izini sürmek ve incelenen malzemeyi çeşitlendirmek de yeni bağlantılar kurarak tartışmayı genişletmeyi sağlayacaktır.

Tablo 2. Beykoz ve Paşabahçe'nin erken dönem işçi yapı kooperatifleri: İşçi seminin 1950-1965'ten bugüne taşınan katmanı (Yazar tarafından metinde kullanılan bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır)

		Beykoz Deri Kundura İYK-Yerleşim I	Beykoz Deri Kundura İYK-Yerleşim II	Paşabahçe Tekel işçileri için İİSB İYK	Paşabahçe Şişecam İYK
Ön Hazırlıklar		Fabrika ve Sümerbank ile Vali ve Bld Bşk ile görüşmeler		İİSB dahlî	Fabrika
Örgütlenme ve Sosyal siyasal Ağlar	Kuruluş İşyerinde konut örgütlenmesi	1950 Fabrika işçileri arasında	1950 Fabrika işçileri arasında (Koop. Bşk. Basri Yavuz)	1950 İİSB çatısı altında üye sendika işçileri için (Koop Bşk. Y. Mimar Seyfi Aşuroğlu)	1954 Fabrika işçileri arasında (Koop. Bşk. Cemal Altınay)
	Arsa Edinimi	Milli Emlak +Sümerbank desteği		İİSB ve Tekel aracılığıyla	Şahsa ait arazinin satın alınması
	Kredi	İSK (Emlak Bankası)	İSK (Emlak Bankası)	İSK (Emlak Bankası)	İSK (Emlak Bankası)
	Teknik destek: Mimarlık/Mühendislik/Planlama	Mevzi İmar Planları Türk Himark Bürosu (Seyfi Arkan)	Mimar Nurdoğan Özkaya / Mimar Turgut Uyaroğlu/Mühendis Mehmet Dipşar	İİSB Yapı Koop. Bşk. Y. Mimar Seyfi Aşuroğlu	Fabrikada görevli İnş. Mühendisi Şükrü Harsa
Planlama ve Projelendirme Aşaması	Konum	Beykoz/ Yalıköy Fabrikanın bitişiğinde // Topoğrafik süreklilik	Beykoz/ Çamlıbahçe Fabrikanın yakın komşuluğunda // Topoğrafik eşik	Paşabahçe/ (Karagözsırtı) Çiğdem Fabrikanın yakın komşuluğunda // Topoğrafik eşik	Paşabahçe/ Gümüşsuyu Fabrikanın yakın komşuluğunda // Topoğrafik süreklilik
	İşlev	Konut alanı ve dükkanlar	Konut alanı ve çarşı ile ilkokul ve dereboyu rekreasyon alanı	Konut alanı ve ortak merkezi yeşil alan	Konut alanı ve okul
	Yapı düzeni	Ayrık düzende bahçeli tek katlı müstakil 2 TİP //	Bitişik düzende kümelenmiş bahçeli tek katlı 2 TİP //	Bahçeli tek, ikiz, üçlü sıra evler	Tek çatı altında 2 katlı bloklarda 4-8 bağımsız bölümden oluşan bahçeli evler
	Bağımsız bölüm sayısı	79	269	81	80
	Ortak Kullanım	Projede dükkan ve karakol, uygulamada ortak alan bulunmuyor	Sıra dükkanlardan oluşan çarşı ile okul ve dere boyu açık yeşil alan düzenlemesi	Projede kooperatif binası, okul alanı	Yapı adaları arasında ortak bir park alanı
Uygulama sonrası	Konutu sürdürme	Aynı ailenin hayat döngüsü içinde mekanı genişletme	Aynı ailenin hayat döngüsü içinde mekanı genişletme	Aynı ailenin hayat döngüsü içinde mekanı genişletme	Daha katı bir mekansal düzende kısıtlı hareket alanı, bahçeler konusunda çatışma
	Komşuluk ilişkileri	Müstakil bahçelerde ayrı hayatlara olanak	Müstakil bahçelerde ayrı hayatlara olanak	Müstakil bahçelerde ayrı hayatlara olanak	Çatışmalı ortak alan kullanımı
	Semte etki	Fabrikaya komşu alanın imara açılması	Önerilen çarşı ve okul ile ve bir önceki YK ile birlikte yeni bir mahalle oluşumu	Civarındaki gevekondu dokunun öncüsü	Kısmen, eski gevekondu katmanı ile çatışma, üzerine yerleşme // parkın kullanımı
Bugün	Konut alanı işlevi	Çoğunlukla sürekli	Çoğunlukla sürekli	Çoğunlukla sürekli	Çoğunlukla sürekli
	Yerleşim dokusu	Sürekli	Sürekli	Kesinti	Sürekli
	El değiştirme örüntüsü	Kısmi	Kısmi	Alt kotlarda yoğun	Kısmi
	Yapı düzeyinde	Çoğunlukla özgün yapılar	Çoğunlukla kat eklenmiş yapılar	Çoğunlukla kat eklenmiş yapılar ile daha alt kotlarda yıkılıp yeniden yapılmalar	Çoğunlukla özgün yapılar

Kaynaklar

- Akbulut, M. R. & Akay, Z. (2012). Halk için tasarlamak: Seyfi Arkan'ın şehirciliği ve "ucuz konut" projeleri. A. Cengizkan, M. Cengizkan, D. İnan (Ed.), *Modernist Açılımda Bir Öncü: Seyfi Arkan içinde* (syf. 231-248). Mimarlar Odası Yayınları.
- Altınay, C. (1 Ocak 1954). Yapı kooperatifi: Cemal Altınay'ın mektubu. *Cam-ış*, Sayı 15, s1.
- Aşuroğlu, S. (12 Mart 1940). Ucuz evler nasıl yapılmalı? *Tan*, s5.
- Aydın, A. (1968). Sümerbank-Beykoz deri ve kundura fabrikası kundura işletmesi işçileri ile kundura yapımında lüzumlu maddeleri imal eden lastik solüsyon ve bağ atölyesi işçilerinin nüfus, mesken, ekonomik, sağlık, sosyal ve iş durumlarının araştırılması [Yayınlanmamış mezuniyet tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Barkın, R. (17 Nisan 1948). Mesken buhranı karşısında gecekonduların durumu. *Hürbilek*, Sayı 1, s1.
- Cumhuriyet Arşivi. (1935). Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası İstihlak Kooperatifi sözleşmesinin tasdiki. BCA 30-18-1-2 / 60-91-11, 29.11.1935.
- Cumhuriyet Arşivi. (1950a). Merkezi İstanbul Olmak üzere Hudutlu Sorumlu Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası İşçileri Yapı Kooperatifi'nin kurulmasına izin verilmesi. BCA 30-18-1-2 / 124-82-9, 27.10.1950.
- Cumhuriyet Arşivi. (1950b). Hudutlu Sorumlu İstanbul İşçi Sendikaları Birliği Yapı Kooperatifi'nin kurulmasına izin verilmesi. BCA 30-18-1-2 / 121-111-10, 15.02.1950.
- Cumhuriyet Arşivi. (1954). İstanbul Cam Sanayii İşçileri Yapı Kooperatifi'nin kurulmasına izin verilmesi. BCA 30-18-1-2/134-115-12, 27.01.1954.
- Cumhuriyet Arşivi. (1959). İstanbul İşçi Sendikaları Birliği Yapı Kooperatifi'nin düzenleyeceği açılış törenine Başbakan A. Menderes'i davetleri. BCA 30-1-0-0 / 123-791-8, 20.09.1959.
- Beykoz Kundura. (t.y.). Tarihçe. Erişim tarihi May 22, 2025, <https://beykozkundura.com/tarihce/>
- Beykoz Olay. (15 Haziran 2024). Beykoz Tokatköy Kentsel Dönüşüm Projesi hızla tamamlanıyor. <https://www.beykozolay.com/2024/06/15/beykoz-tokatkoey-kentsel-donusum-projesi-hizla-tamamlaniyor/>
- Bezmalem Vakıf Üniversitesi. (7 Mayıs 2018). Biyoteknoloji Enstitüsü, Tarihi Beykoz Kışlasında Hayata Geçirildi. <https://bezmalem.edu.tr/tr/Sayfalar/HaberDetay/1201/%E2%80%8BBiyoteknoloji-Enstit%C3%BCs%C3%BC-Tarihi-Beykoz+K%C4%B1C5%9Fas%C4%B1nda+Hayata+Ge%C3%A7irildi>
- Birik, M., Aksoyak Ö. D., & Çalışkan Ö. (2018). Modern mahallenin öğrettikleri: Açık geçirgen mahalle birimi. İstanbul 1. Konut Kurultayı, Güvenli Yaşam Alanları ve Erişilebilir Konut, 490-519.
- Cam-ış. (1 Şubat 1954). Yapı kooperatifimiz faaliyete geçti. *Cam-ış*, Sayı 16, s1, 3.
- Cam-ış. (1 Mayıs 1955). Paşabahçe Tekel işçileri yapı kooperatifi kongresi. *Cam-ış*, Sayı 31, s4.
- Cam-ış. (1 Nisan 1958a). Kooperatif ilk fırsatta 60 ortaga ev yaptıracak. *Cam-ış*, Sayı 63, s1.
- Cam-ış. (1 Ocak 1958b). Yapı kooperatifi başarı yolunda. *Cam-ış*, Sayı 60, s4.
- Cam-ış. (29 Aralık 1960). İşçi evleri. *Cam-ış*. Sayı 92, s1.
- Ceylan, H. (2025). Boğaziçi'nde bir işçi semtinin görünümüleri: Farklı faillik eksenlerinde Beykoz/Paşabahçe'de mekânın örgütlenmesi [Yayınlanmamış doktora tezi], Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Cumhuriyet. (16 Ocak 1998). Mimarlar Odası'nın ilk başkanıydı: Özkaya bugün toprağa veriliyor. *Cumhuriyet*, s3.
- Cumhuriyet. (2012). Tekel'in Paşabahçe'deki arazisine 355 milyon lira. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/tekelin-pasabahcedeki-arazisine-355-milyon-lira-331096>
- Daysal, M. (24 Mart 1950). Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasında: İşletme şefi Enver Atafırat ile röportaj. *Hürbilek*, Sayı 88, s2.
- Demiriz, A. (2023). Yüksek Mimar Seyfi Aşuroğlu. *Skop Dergi: Bauhaus'ta bir Türk*. Sayı 23. <https://www.e-skop.com/skopdergi/yuksek-mimar-seyfi-asuroglu/6635>
- Deriteks Sendikası. (t.y.). Tarihçe. Erişim tarihi 22 Mayıs 2025, <https://deriteks.org.tr/kategori/tarihce.html>
- Derviş, S. (8 Mayıs 1936). Çöken Boğaziçi 11: Paşabahçe Niçin Söndü? Son Posta, s7.
- Ekinci, R. (5 Ekim 1964). Hudutlu Sorumlu Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası İşçileri Yapı Kooperatifi'nin yarattığı büyük mucize. *İşçi Postası*, s4.
- Erbil, T., Yalçın, M. C., Öngel, S., İngin, B., Ökdemir, E. S., Ceylan, H., Ak-Yıldırım, A. H., Hatipoğlu, İ., Odman, A. & Ercan, F. (2021). Beykoz gecekondu mahallelerinde sanayi ve emek coğrafyasının dönüşümü, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projesi. (Proje No: 2019-24, 2019)
- Gece Postası. (3 Ağustos 1953). Paşabahçe işçi evleri temeli atıldı. *Gece Postası*.
- Gece Postası. (30 Kasım 1954). Paşabahçe, Bakırköy işçi evleri bitirildi. *Gece Postası*.
- Gider, C. (1 Ocak 1954). Kooperatif kuruluşu münasebetiyle. *Cam-ış*. Sayı 15, s4.
- Gürses, A. (1978). İstanbul'daki Sümerbank tesislerinde çalışanların konut yerleri ve coğrafi kökenleri. (Yayınlanmamış mezuniyet tezi), İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü, İstanbul.
- Harsa, Ş. (29 Aralık 1960). Ayda bir: Bizim evler. *Cam-ış*. Sayı 92, s3.
- Hisar, A. Ş. (2022). Boğaziçi yalıları. İstanbul: Everest.
- Hürbilek. (27 Kasım 1948). Beykoz Deri ve Kundura Sanayii İşçileri Sendikası 1947-1948 yılı çalışma raporu. *Hürbilek*, Sayı 29, s3.
- Hürbilek. (16 Mart 1949). Tekel Bakanı Dr. Fazıl Şerafettin Bürge'nin gazetemize beyanatu. *Hürbilek*. Sayı 44, s1.
- Hürbilek. (7 Nisan 1950). İhtiyarlık Sigortası uygulanmaya başladı. *Hürbilek*. Sayı 90, s1, 3.
- İBB. (1954). İBB şehir planı arşivi. <https://sehirplanlama.ibt.istanbul/arsiv/>
- İBB. (1958). İBB şehir planı arşivi. <https://sehirplanlama.ibt.istanbul/arsiv/>
- İBB. (1960). İBB şehir planı arşivi. <https://sehirplanlama.ibt.istanbul/arsiv/>
- İBB. (1983). İBB şehir planı arşivi. <https://sehirplanlama.ibt.istanbul/arsiv/>
- İBB Miras. (2024). Boğaziçi'nde örnek bir dönüşüm hikâyesi: Çubuklu Silolar. <https://web.archive.org/web/20241211024947/https://www.marmara.gov.tr/tr/bogazicinde-ornek-bir-donusum-hikayesi-cubuklu-silolar>

İmar ve İskan Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü Araştırma Dairesi. (1964). 13 Büyük Şehirde Gecekondular. Ankara.

İstanbul İşçi Sendikaları Birliği Yapı Kooperatifi. (31 Mayıs 1954). İnşaat İlanı: İstanbul İşçi Sendikaları Birliği Yapı Kooperatifinden. Cumhuriyet.

İstanbul Şişe ve Cam Sanayii İşçileri Sendikası. (1 Eylül 1954). 1953-1954 devresi bir senelik faaliyet raporu. Cam-ış. Sayı 23, s4.

Keleş, R. (2012). Kentleşme Politikası. İmge Kitabevi Yayınları.

Kırlangıç, Ö. (2024). Demokrasi arayışı olarak konut kooperatifleri ve katılımcı mimarlık: 1970'li yıllar Türkiye'sinden iki örnek. İstanbul Kent Araştırmaları ve Düşünce Dergisi, 11, 14–19

Koçak, H. (2014a). Camın işçileri Paşabahçe işçilerinin sınıf olma öyküsü. İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçak, H. (2014b). İşçi Hareketinin Örgütsel Kapasitesi ve Ölçeksel Strateji Bağlamında İstanbul İşçi Sendikaları Birliği Örneği 1948-1962. Çalışma ve Toplum, 4(43), 53–102.

Kristal-ış Sendikası. (t.y.). Tarihçe. Erişim tarihi 22 Mayıs 2025, <https://www.kristalis.org.tr/hakimizda/tarihce/>

Lefebvre, H. (2014). Mekanın üretimi (2. Baskı). (Çev: Işık Ergüden). Sel Yayıncılık.

Lynch, K. (2010). Kent imgesi. (Çev: İ. Başaran). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Massey, D. (2005). For Space. Sage Publications.

Seferoğlu, T. O. (1960). Beykoz kazasında sanayi faaliyetleri [Yayınlanmamış mezuniyet tezi]. İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü.

Sol. (2007). TEKEL İçki nasıl Teksaslına oldu? <https://arsiv.sol.org.tr/index.php?yazino=27156>

Şahin, V. (2013). Nüfus coğrafyası açısından bir değerlendirme: Beykoz'da nüfus artışının seyri ve mekânsal dağılışı. Marmara Coğrafya Dergisi, 28(28), 319–330.

T.C. Harita Genel Müdürlüğü. (t.y.). HGM Ortofoto arşivi. <https://www.harita.gov.tr/index>

T.C. Milli Eğitim Bakanlığı İstanbul/Beykoz Sadettin Gökçepinar İlkokulu. (t.y.). Tarihçe. Erişim tarihi 22 Mayıs 2025, <https://sadettingokcepinarilkokulu.meb.k12.tr>

Tekeli, İ. (2012). Yaşamda ve Yazında Konutun Öyküsü (1923–1980). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekgıda-ış Sendikası. (t.y.). Tarihçe. Erişim tarihi 22 Mayıs 2025, <https://www.tekgida.org.tr/tarihce/>

Tolga, H. B. (2006). Endüstriyel alanların dönüşümü, kentsel mekâna etkileri: Beykoz Kundura ve Deri Fabrikası için bir dönüşüm senaryosu [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi.

Vâ-Nû. (30 Mart 1949). Akşamdan akşama: Yapı kooperatilerine dair. Akşam, s3.

Wylie, J. (2007). Landscape, production and labour. Landscape içinde (99-108). London: Routledge.

Yaman, Z. (2011). Çubuklu koyuna turizm imarı. <https://www.sabah.com.tr/yasam/cubuklu-koyuna-turizm-imari-2092291>

Yeni İstanbul. (18 Kasım 1950). Beykoz işçileri kooperatif müessesileri valiyi ziyaret etti. Yeni İstanbul, s4.

Yerlitaş, O. (2013). Osmanlıdan Cumhuriyete Sümerbank Beykoz Deri Kundura Fabrikası [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.

Notlar

1. Bu yazı, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Şehircilik Bölümü'nde Murat Cemal Yalçın'tan danışmanlığında hazırlanan 'Boğaziçi'nde bir işçi semtinin görünümüleri: Farklı faillik eksenlerinde Beykoz/Paşabahçe'de mekânın örgütlenmesi' başlıklı tez çalışmasına dayanmaktadır. Tezde yer alan Beykoz/Paşabahçe işçileri yapı kooperatifleri alt bölümü, bu yazı kapsamında yeni kaynaklar, araştırma materyalleri ve görseller ile genişletilerek yeniden kurgulanmıştır.
2. Boğaziçi'nde bugün Beykoz ilçe sınırlarının kentsel kıyı alanında yer alan Beykoz ve Paşabahçe semtleri tarihsel olarak kendi iskeleleri etrafında gelişen yerleşimlerdir. İki semt, bir yandan topoğrafik bir sınır olan Beykoz Korusu ile ayrılırken sosyal doku olarak da birbirinden farklılaşır, burada yaşayanlar da bu farkın altı çizilerek anılır. Bu çalışmada Beykoz semti, Beykoz Merkez, Yalıköy, Çamlıbahçe, Ortaköy ve Tokatköy Mahallelerini; Paşabahçe semti, Paşabahçe Mahallesi ile birlikte İncirköy, Gümüşsuyu, Çiğdem ve Soğuksu Mahallelerini kapsar şekilde kullanılıyor.
3. Bu kavramlar, fiziki çevrenin algılanmasında/okunmasında başvurulan kavramlar olup Lynch'e (2010) atıfla kullanılmıştır.
4. Peyzaj, Mitchell'in (1998) tanımına yakın bir yerden, hem 'iş' (work) hem de 'iş yapan'dır (does work) (Mitchell, 1998; akt. Wylie, 2007,). Peyzaj, bir yandan arazinin/topoğrafyanın görünümünü çağrıştırırken, diğer yandan onun, bu görünümüleri oluşturan aktif rolüne işaret eder. Peyzajın bu yorumu ise, daha soyut bir düzeyden, Lefebvre'nin (2014) mekânın toplumsal olarak üretildiği ve aynı zamanda toplumu ürettiği savı ile de örtüşür.
5. Bu dönem, İkinci Dünya Savaşı sonrası koşullarda yeniden yapılanma, Anadolu'dan kitlesel göçlerin başlaması ve büyük kentlerde konut sorununun giderek büyümesi, tek parti döneminin sona ermesi ve siyasal iktidarın Cumhuriyet Halk Partisi'nden (CHP) Demokrat Parti'ye (DP) geçmesi gibi çok sayıda kritik eşiğe işaret eder. 1950-1965 arasında, 27 Mayıs 1960 askeri darbesi ile bu kez değişen koşullarda yeniden yapılanmaya gidilecektir. 1950-1965 arasındaki bu gelişmelerle birlikte konut konusunda ve çalışma yaşamında yapılan düzenlemeler, Beykoz ve Paşabahçe'deki mekân üretimi süreçleri üzerinden de takip edilebilmektedir.
6. Her ne kadar, işçi yapı kooperatifleri, DP'nin iktidara geldiği 1950 yılı sonrasındaki ilk yıllarda kurulmaya başlandıysa da bu çalışmada değinilen İSK düzenlemelerinin bu tarihten önce kabul edildiği ifade edilmelidir. İşçi yapı kooperatiflerinin gelişiminde siyasal iktidarların program ve uygulamadaki tutumlarının değerlendirilmesi, bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.
7. İstanbul İşçi Sendikaları Birliği (İİSB) yayın organı Hürbilek (1948-1950) ile Paşabahçe'de kurulan Şişe ve Cam Sanayii İşçileri Sendikası aylık yayın organı Cam-ış (1952-1963) gazeteleri bu kapsamda başvuru temel kaynaklardır. Her iki yayının ilgili sayılarına TUSTAV (Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı) arşivi aracılığıyla ulaşılabilir: <https://www.tustav.org/sureli-yayinlar-arsivi/hurbilek/> ve <https://www.tustav.org/sureli-yayinlar-arsivi/camis-gazetesi/>
8. Uydur görüntüleri Harita Genel Müdürlüğü (HGM) Arşivi'nden edinilmiş, görüntüler üzerinde yazar tarafından işaretleme yapılmıştır. Yerleşim planları İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Plan Arşivi'nden edinilmiştir. Çalışmada kullanılan güncel fotoğraflar, aksi belirtilmediği sürece, yazar tarafından 2018-

- 2024 yılları arasında yapılan saha ziyaretlerinde çekilmiştir.
9. Burada yer verilen görüşmeler tez çalışması kapsamında yapılan görüşmelerin kısıtlı bir kısmıdır. Tezin odağı işçi yapı kooperatifleri olmadığı için, çok daha az sayıda görüşmede, kendisi ya da yakınları burada yaşayanlar açısından belirli gözlemlerin, kısmen de doğrudan deneyimlerin aktarıldığı kadariyle bu metinde de yer verilmiştir. Öte yandan dördüncü bölümde ele alınan üç işçi yapı kooperatifinden yalnızca ikisi (Paşabahçe Tekel ve Paşabahçe Şişecam işçilerinin yapı kooperatifleri) bu anlamda görüşmeci anlatılarını barındırır. Görüşmecilere, tez çalışmasında isimleri değiştirilerek yer verilmiştir. Görüşmecilerle ilgili detaylı tablo için bkz. Ceylan, 2025. Bu yazıda da görüşmeci isimleri konusunda tez çalışması ile süreklilik korunmuştur.
 10. 1950’lerde İş ve İşçi Bulma Kurumu İstanbul Müdürlüğü’nün yaptığı bir araştırmada Şişecam Fabrikası’nda vasıf aranmayan işlerde çalışanlar arasında önceki senelerde büyük işçi hareketi olduğu, fabrika civarında geçekundu alanları kuruldukcça bu hareketin azaldığı aktarılır (Zadil 1951; akt. Koçak, 2014a).
 11. Bu düzenleme ile sigortalılara konut inşası için verilebilecek kredi, bu konutların ipotek değerinin yüzde 50’sinin karşılığı olacaktır. Öte yandan sosyal sigorta fonlarına ilişkin düzenlemelerin takip eden on yıllık süre içindeki gelişimi boyunca bir yandan sürekli olarak konuta ayrılan fon-lar artırılmış, öte yandan verilen kredinin toplam konut maliyetini karşılama oranı sürekli olarak yükselmiştir. (Tekeli, 2012, s. 135)
 12. Sosyal Sigortalar Kurumu işçilere yirmi yıl vadeli, yüzde 4 faizli kre-diler açmıştır. Sosyal Sigortalar Kurumu işçi konutlarına kredi vermek için ayırdığı fonların, başlangıç tarihi olan 1952 yılından 1962 yılına kadar Türkiye Emlak ve Kredi Bankası aracılığıyla kullanmıştır. Bu krediden yararlanabilmeleri için işçilerin Kooperatifler Kanunu’na uygun biçimde konut kooperatifleri halinde örgütlenmeleri öngörülmüştür. Bir işçinin böyle bir kooperatife üye olarak krediden ya-rarlanabilmesi için yurt içinde kendisinin, karısının ve velayeti altındaki çocuklarının konutu bulunmaması, bu tür bir başka konut kooperatifinin üyesi olmaması, işçi konut kredisinden daha önce yararlanmamış olması, kooperatifin bulunduğu ilde en az iki yıldan beri bir sigortalı iş yerinde çalışması ve 400 gün prim ödemiş olması gerekmektedir (Tekeli, 2012, s. 136).
 13. 1950-1965 yılları arasında kooperatif yoluyla yapılan konut sayısı 32.862’dir. Bunlardan yüzde 80’ini oluşturan 26,252 konutun finansmanı İşçi Sigortalı Kurumu fonlarıyla karşılanmıştır. Bunlardan 2,227’si İşçi Sigortalı Kurumu’nun, talebi kooperatifler halinde örgütleyerek doğrudan kendisinin yaptırdığı konutlardır (Tekeli, 2012, s. 156).
 14. Kooperatifçiliğin Beykoz/Paşabahçe’de yeni rejimin fabrikalarındaki ilk tezahürü de Sümerbank Beykoz Deri Kundura Fabrikası’nda olur. “Ortaklarının istihlak ihtiyaçlarını ucuz ve bir elden temin etmek ve ortaklar arasında karşılıklı yardım işleri görmek maksadıyla merkezî Beykoz olmak üzere 30 sene müddet ve 500 TL sermaye ile teşkiline başlanan Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası İstihlak Kooperatifi” kuruluşu 29 Kasım 1935’te onaylanır (Cumhuriyet Arşivi, 1935). Sadece fabrikadaki değil, yeni rejimin semtteki ilk resmi işçi örgütlenmesi de bu tüketim kooperatifi olur.
 15. 1948 yılında, Kazlıçeşme tabakhane işçileri ile Beykoz Kundura Fabrikası işçilerinin ayrı ayrı kurmuş olduğu sendikalar birleşerek Türkiye Deri-İş Sendikası adını alır. Deri-iş günümüzde Deriteks Sendikası adıyla varlığını sürdürmektedir (Deriteks Sendikası, t.y.)
 16. Paşabahçe Cam Sanayii İşçileri adıyla kurulan ilk sendikanın, uzun yıllar sendika başkanlığı yapan Hasan Türkay’ın aktarmıyla çetrefilli kuruluş hikayesi için bkz. Koçak, 2014a, s. 181-184. Sendika kuruluşundan itibaren etkinlik alanını önce İstanbul ardından Türkiye geneline taşıyacak ve ismi de bu genişlemeye atfen değişecektir. Bu çalışma kapsamında Paşabahçe Şişecam Fabrikası işçilerinin bu ilk sendikası, 1952-1963 arasında çıkardıkları Cam-iş gazetesiyse de paralel olarak Cam-İş sendikası olarak anılacaktır. 1965 yılında Paşabahçe’de bugünkü Kristal-iş Sendikası kurulur, 1967 yılında Cam-İş Sendikası kendisini feshederek Kristal-İş Sendikasına katılır (Kristal-iş Sendikası, t.y.). Dolayısıyla fabrikada sendikal rekabetin bulunduğunu, bu durumun, kooperatif faaliyetlerine de yansıdığını hatırd tutmak önemlidir.
 17. 13 Nisan 1952’de Müskirat Federasyonu olarak kurulan ilk sendika, 1968’de Tümgıda-İş ile birleşerek Tekgıda-İş adını alır (Tekgıda-İş Sendikası, t.y.).
 18. “Ancak bu hizmetler sa-dece hünlerli emekçilere dönüktür. Civar köylerden fabrikada çalışmak üzere gelen ve ihtisası olmayan amelelere ait payyonlar ise mahallelerin mümkün olduğu kadar kuytu bir yerinde inşa edilmektedir” (Tekeli, 2012, s 74)
 19. Henüz yapı kooperatifi kurulmadan önce, Beykoz Deri Kundura Fabrikası’nın işletme şefi Enver Atafırat, Hürbilek Gazetesi muhabinine verdiği röportajda, işçiyi ev sahibi yapmanın onu fabrikaya bağlamak açısından önemini vurgulayarak; “müteaddit kereler genel müdürlükten memurine lojman için tahsisat verilmek istendiği halde biz kabul etmedik. İlk olarak işçi ev sahibi olacak, eğer lüzumlu ise memurin için yapılacak lojmanlar da paralel inşa edilecektir. Bugün en az 500 işçi evine ihtiyaç vardır” der. Bu işçi evlerinin inşası için gereken meblağın fabrikadaki yardım sandığından ve İSK’dan temin edilerek ilk olarak 200 evin yapımına kısa zamanda başlanabileceğini ifade eder (Daysal, 1950). Her ne kadar işçi evlerinin yapımı burada değinildiği şekilde gerçekleşmemişse de fabrikanın, yapı kooperatifi kurulduktan sonra da farklı biçimlerde destekçi rolünü sürdürdüğü görülecektir. Bu durum Paşabahçe’deki diğer iki fabrikanın konumundan farklılık gösterir.
 20. 1950’li yılların başlarında belediyelerin kendi arazilerini “ucuz ve basit” konut yapımı için kullanabilmelerine olanak veren düzenlemelerle paralel olarak İstanbul Belediyesi de konut üretiminde sorumluluk üstlenerek, bir dizi konut projesi uygulamaya koyacaktır (Akbulut & Akay, 2012).
 21. Aynı dönemde Mesken Planlama Müdürlüğü’nce Seyfi Arkan’a sipariş edilen çeşitli ucuz evler mevzii imar planları bulunur. Bunlar arasından Beykoz Deri Kundura Fabrikası İşçi Yapı Kooperatifi İşçi Evleri Mevzii İmar Planı’nın da (1954) aralarında bulunduğu üç plan uygulamaya geçer. Diğer ikisi ise Koşuyolu Ucuz Evler Mahallesi (1954-1955) ile Üsküdar Selamsız Ucuz Evler Mahallesi (1954-1955) Mevzii İmar Planlarıdır (Akbulut & Akay, 2012).
 22. 19. yüzyılın başlarında Eski Kağıthane ve Askeri Dikimevi olarak kullanılmış, ardından Kışla olarak kullanılmış ancak sonra metruk halde varlığını sürdürmüştür. Bugün üniversite yerleşkesi olarak kullanılmaktadır.
 23. Bu bölümün yazılmasında kullanılan temel kaynak olan İşçi Postası Gazetesi’nin 5 Ekim 1964 tarihli sayısına, Kundura Hafıza Derneği bünyesinde hazırlanmakta olan Beykoz Kundura Fabrikası Kurum Tarihi kitabına yönelik arşiv araştırması esnasında ulaşılmıştır.

24. Kooperatif başkanının değiştiği Mimar Nurdoğan Özkaya, olasılıkla GSA'dan mezuniyetini takip eden ilk yıllarda bu kooperatifin mimarlık hizmetlerini yürütmüştür. Basri Yavuz'un aktarımından, Özkaya'nın uygulama aşamasında faal olduğu anlaşılrsa da planlama-projelendirme aşamasındaki rolüne ilişkin daha detaylı bir araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Özkaya, Beykoz'daki erken dönem faaliyetlerini takiben meslek örgütünde aktif görevler alır. 30 yıl boyunca Mimarlar Odası şube kurullarında bulunur, genel merkez ve şubelerde yöneticilik yaparken, mimarlık politikası üzerine çalışmalarını sürdürür (Cumhuriyet, 1998). Öte yandan Beykoz Deri Kundura (İkinci) İşçi Evleri Mahallesi'nin 1960 yılı Ocak ayında tasdik edilen ve bu çalışmada sunulan yerleşim planında, A. Turhan Uyaroglu'nun el yazısıyla imzası da bulunur. Uyaroglu 1955 yılında İTÜ'den mezun olmuş, 1963'te Mimarlar Odası İstanbul Şube yönetimine girmiştir. Çağdaş Özkaya ile de Mimarlar Odası faaliyetlerinde yolları kesişmiştir. Şu hâlde 1960 yılında onaylanan yerleşim planının Uyaroglu tarafından da hazırlanmış olduğu düşünülebilir. Hal böyle ise kooperatif başkanının İşçi Postası Gazetesi'ne verdiği röportajda özellikle adını andığı Nurdoğan Özkaya'nın kontrol mimarı olarak 1960 sonrası sahada çalışmaya başlamış olması da olasıdır.
25. 1967-68 yıllarında yapılan araştırmada Beykoz Deri Kundura işçileri arasında ortalama hane büyüklüğü 4,6 kişi olarak tespit edilmiştir (Aydın, 1968).
26. 2003 yılında yıktırılan okul bu kez hayırsever desteği ile yeniden inşa edilir. Yeniden inşa sürecinde Deri Kundura İlkokulu'nun adı, Saadetin Gökçepinar İlkokulu olarak değiştirilmiştir (T. C. Milli Eğitim Bakanlığı İstanbul/Beykoz Sadettin Gökçepinar İlkokulu, t.y.)
27. Açıklık, potansiyel olarak, içine yerleştiği halihazır-daki doku ya da kendinden sonra gelecek doku ile keskin sınırlarla ayrılmayan, aksine içiçe geçebilen, geçişirgen bir yerleşim dokusunu ifade etmek için kullanılmıştır.
28. Açık geçişirgen modern mahalle sisteminin tartışıldığı daha geç dönem bir işçi yapı kooperatifi örneği için bkz. Birik vd, 2018.
29. İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin sendikal tarih içindeki özgün yeri üzerine bkz. Koçak, 2014b.
30. Aşuroğlu, Bauhaus'ta iken Hannes Mayer'in derslerini alır. Demiriz (2023) fikir yürütmesinde, Aşuroğlu'nun Mayer'in kooperatif uygulamasında da bulunmuş olabileceğini aktarır.
31. İİSB Yapı Kooperatifi uygulamaları, işçi yapı kooperatifleri içinde özgün bir yer tutar. Yukarıda aktarıldığı üzere uzman bir kooperatifçi kadrosu bulunur. Burada sonradan fabrika işçileri arasında kurulan yapı kooperatiflerinde kooperatif yöneticileri de işçilerin kendi içinden olacaktır. Tez çalışmam kapsamında Paşabahçe'de yürüttüğüm saha çalışmasında, Paşabahçe'de doğrudan Tekel İşçi Yapı Kooperatifi tarafından üretilen ilk evlerin temelini 1966'da atıldığı, yapımının ise 1968 yılında tamamlandığı bilgisine ulaştım. 3'er katlı 3 bloktan oluşan apartman tipi bu evlerde 18 daire bulunuyordu. Burada halihazırda yaşayanlardan Özcan, bu kooperatifin kurucu başkanı ve Tekel muhasebe servisi çalışanı İzzet'in oğluydu. Özcan'ın aktarımına göre İzzet'in yöneticiliğini üstlendiği 5 yapı kooperatifi 1966-1994 arasında Paşabahçe, Beykoz-Akbaba, Kanlıca ve Büyükdere'de uygulamaya geçecektir. Paşabahçe'deki diğer kooperatiflerin de babasının hazırladığı sözleşmeleri değiştirerek kullanmak üzere istediklerini anlatır, sözleşmelerin inceliklerle hazırlandığını vurgulayarak (Özcan, 13 Ocak 2024 ve 22 Ocak 2024 tarihli kişisel görüşmeler). Dolayısıyla burada da olduğu gibi 'başarılı' bulunan kooperatifçilerin peşi bırakılmaz ve evleri kısa sürede bitirebilenler için bu iş zamanla neredeyse ikinci bir mesleğe dönüşür. Öte yandan yapım süreci çok uzayan örnekler de bulunur. Kooperatifçilik uygulamaya geçtiği ilk zamanlardan başlayarak suistimale açık bulunmakla birlikte, dönüşen yasal yönetsel çerçevede üretim koşulları da değişen bir örgütlenme biçimi olarak işçiler açısından sürekli bir uygunlaştırmaya tabi tutulur. Öte yandan Tekel işçileri, Tekel'in İstanbul genelindeki fabrikaları ve sendika geniş camiası üzerinden yapı kooperatifi örgütlenmelerini sürdürür. Bu sınırlar Paşabahçe'yi de aşarak Kartal'a kadar genişler örneğin. Bu örgütlenme biçimi bir yanıyla, geçmiş kuşakların göçmen işçilerinin ve çocuklarının, işyerinde kooperatif borçlanmasını karşılayabilecek konumda olanları açısından Paşabahçe'nin de ötesinde kentte tutunma stratejilerinden biri olarak işlev görür.
32. Yapı düzeni tartışmaları, takip eden dönemlerde farklı yayınlara yansır ve giderek yapı ekonomisi içinde ucuz evler için ayrık nizam karşı bitişik nizam vurgusu öne çıkar (Manson, 1953 raporundan akt. Tekeli, 2012, s. 164).
33. Yusuf ile burada anılan 9 Aralık 2019 tarihli ilk görüşme Mimar Sinan Üniversitesi'nde yürütülen Bilimsel Araştırma Projesi (Erbil vd., 2021) kapsamında proje ekip üyeleri ile birlikte gerçekleştirilmiştir.